ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

TUDOMÁNY- ÉS TECHNIKATÖRTÉNETI FÜZETEK

BITAY ENIKŐ – MÁRTON LÁSZLÓ
NAGY TIBOR SÁNDOR – TALPAS JÁNOS

KIDE, A KŐBŐL ÉPÜLT TELEPÜLÉS

EME

BITAY ENIKŐ – MÁRTON LÁSZLÓ
NAGY TIBOR SÁNDOR – TALPAS JÁNOS

KIDE, A KŐBŐL ÉPÜLT TELEPÜLÉS

TUDOMÁNY- ÉS TECHNIKATÖRTÉNETI FÜZETEK

8.

ISSN 2068 – 3103

EME

TUDOMÁNY- ÉS TECHNIKATÖRTÉNETI FÜZETEK

8.

BITAY ENIKŐ – MÁRTON LÁSZLÓ
NAGY TIBOR SÁNDOR – TALPAS JÁNOS

KIDE,
A KŐBŐL ÉPÜLT
TELEPÜLÉS

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
Kolozsvár
2015

EME

A kötet megjelenését támogatta a Magyar Tudományos Akadémia,
a Bethlen Gábor Alap
és az EME Műszaki Tudományok Szakosztálya

Lektor: Tóth László, a műszaki tudományok doktora, egyetemi tanár

© Bitay Enikő, Márton László, Nagy Tibor Sándor, Talpas János 2015

Kiadja: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária
Sorozatszerkesztő: Bitay Enikő
Olvasószerkesztő: Kerekes György
Borítóterv: Könczey Elemér
Fotó: Borbély Katalin, Zeck Péter és a szerzők
Műszaki szerkesztő: Szilágyi Júlia
Tördelés: Kiss Tibor (KissKey Pro Kft., Székelyudvarhely)

Nyomdai munkálatok:
F&F International Kft. Kiadó és Nyomda, Gyergyószentmiklós
Tel./Fax: +40-266-364171

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
Kide, a kőből épült település / Bitay Enikő, Márton László, Nagy Tibor Sándor, Talpas János. - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2015
Bibliogr.
ISBN 978-606-739-020-9

I. Bitay, Enikő
II. Márton, László
III. Nagy, Tibor Sándor
IV. Talpas, János

908(498 Chidea)

DOI: 10.36241/ttf-08

ELÖLJÁRÓBAN

„Tulajdonképen való e vagy csak szokás íly előjegyzeteket függeszteni a tudományos munkák elibe, azt meghatározni nem szükség: ide azonban, mint nemesi szabadságokat, kiváltságokat fejtegető munkához szükségképen, mint azokkal egybefüggő- föld és történetíráshoz (geographia, historia) a vezérszó szokás szerént tüzendő vala.”

Hodor Károly

Nem ünnepi alkalomra íródott Kidéről, e szokatlan nevű helységről ez a kötet, amely technikatörténeti kutatások eredményeit teszi elérhetővé az érdeklődő olvasó számára. Bár lenne oka a településnek az ünneplésre. Ünnepelhetné több mint nyolcszáz éves fennállását, számos természeti csapás csodával határos átélését, tömegpusztító járványok szerencsés túlélését, idegen hadak dúlását, győzelmüket, vallási viszályok szította gyűlölködések feloldását s ki tudja még milyen jellegű megpróbáltatások leküzdését. De ne csak a rosszra gondoljunk, hiszen a jó és a rossz váltakozik minden település életében. Szóljunk hát a jóról is. Elsősorban a megmaradás már-már hősies akarásáról még a viszonylagos elszigeteltségben is. Szóljunk lakóinak építkezési kedvéről, tudásukról, hiszen a kidei mesterek nem csak otthon építettek házat, templomot. Erdély-szerte ismert és elismert építőmesterek, kőfaragók voltak. Építkeztek, felhasználva a helyi természeti adottságokat, amelyek között döntő szerepe volt a könnyen profilozható kőnek, a dácittufának[1]. A dácittufa civilizációs tényezőjévé vált a településnek azzal, hogy olcsó, de tartós alapanyagul szolgált a népi építészetnek. Ez az, amiről olvasni lehet a továbbiakban.

Kidén és a Borsa-patak völgyében meghúzódó néhány településen hírmondóként máig fennmaradt a helyi építkezés néhány jellegzetes képviselője, a kőből épült, taposott szalmával födött lakóház. Korlátlan mennyiségű kő és szalma állt

rendelkezésre a Borsa völgyében, ezért lett e két természetes anyag a vidék egyik civilizációs tényezője. Ez azért érdekes, mert csupán pár kilométerre Kidétől, Dobokán, a várhoz tartozó udvarházat gerendákból ácsolták, ami azt is igazolja, hogy a helyi természeti adottságok meghatározhatják a helyi civilizációt, az építkezési szokásokat.

Kide az optimizmus iskolapéldája volt évszázadokon át. Ezt bizonyítja a település négy temploma is, a templomok szakrális kellékei, a harangok s az idő múlását fáradhatatlanul jelző toronyóra, amelyeket, ha jól meggondoljuk, még napjainkban is csak jelentős anyagi áldozat árán lehet megszerezni.

Kide a Borsa völgyében található települések láncolatának egyike. A patak (a Borsa-patak bal oldali mellékága) és völgyének mezőgazdasági termelésre alkalmas területe a település létrejöttének természeti adottságait jelentette. A három oldalról erdős hegyekkel védett zsákvölgy ideális feltételeket biztosított nemcsak a mezőgazdaságnak, de védelmi szempontból is jelentősége volt, különösen idegen hadak betörései esetén. A település egy nagy gyümölcsöskerthez hasonlítható, amelynek összefüggő zöldjét a kőből rakott kerítések hálózata szabdalja kisebb-nagyobb telkekre. A nagy gyümölcsös lombozata fölé csak a négy templom tornya emelkedik, s a harangok zúgása egykor betöltötte a Kide-patak egész völgyét.

Mi az, amit egy fogyó népességű település történetéből technikatörténeti nézőpontból lehet tanulmányozni? A technikatörténet az építő évszázadok története, ami tárgyilagosan tükrözi a békés évek eseményeit. Mert esemény bőven adódik bármely település életében. A templomépítés, harangok vásárlása, ezek felszerelése, az első megkondulás nem mindennapi eseménynek számít, mi több, igazi ünnepi momentumai egy közösségnek. A toronyóra az igényesség és az anyagi áldozat vállalásának bizonyítéka. Ezek kutatása, az eredmények feldolgozása és közlése teljesebbé teszi bármely település történetéről kialakult képet.

Kide kiváltságos helyet foglal el a XVIII. századi erdélyi művészi kőfaragás kiallakulásában. Sipos Dávid[2], „*a kidei kőfaragó iskola megteremtője*" (B. Nagy Margit 1977. 6.), akinek neve elválaszthatatlan Kidétől, örökre beírta nevét Erdély építőművészetének történetébe. A művészi kőfaragás az építészethez tartozó tevékenység, az építészet viszont már műszaki jellegű kategória.

Az egykori Doboka központú vármegyéhez[3] tartozó település, Kide, bár népessége szempontjából nem a nagy települések köréhez tartozott, élte mindennapjait.

Lakosainak száma néha csökkent, de volt, hogy a 700 főt is elérte. Életképes volt, de egyre fogyó lélekszámú. Például 1837-ben 661 lakosa négy vallási felekezethez tartozott, négy temploma és minden templomnak helybéli papja volt. Ma csupán 140 személynek van állandó lakhelye Kidén, és az egyetlen lelkész, a református igazi ökumenikus szolgálatot teljesít. Meghökkentő példája egy folyamatnak, amely Erdély-szerte fellelhető, különösen a szórványtelepülések körében. Lehangoló a megüresedett házak, a gazdátlan porták düledező kerítései, kapui, az épületek beszakadt fedeleinek látványa. Kidén talán mindennél szomorúbb az iskola megszűnése, ami nemcsak formális aktus volt, és a gyermekhiánnyal magyarázható, de az egykori iskolaépületet maguk a kideiek bontották szét.

Ma már csak a református templomban tartanak heti rendszerességgel istentiszteletet. Még szól a harang Kidén, és ahol harang kondul naponta, ott élet is van, hiszen a harang az élőket hívogatja.

Szükség van hát minden olyan eszközre − ide sorolható jelen kötet is –, amely a megismerést szolgálja, és reményt kelt, hogy talán újból elindul egy folyamat, amelynek eredményeként újra megkondul Kidének mind a nyolc harangja, betöltve e gyönyörű völgyet életről zengő harangzúgással.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Műszaki Tudományok Szakosztálya rendszeres technikatörténeti kutatásokat végez azon témakörökben, amelyek kiegészítik, gazdagítják művelődéstörténetünk ismert fejezeteit. Jelen kötetnek is ez a célja, rendeltetése.

A kutatás módszerei között a terepen végzett felmérésektől a témához kapcsolódó könyvészet tanulmányozásán át a levéltári dokumentálódás széles skálája és az eredmények kiértékelése szerepel. Jelen kötet igazi csapatmunka eredménye.

Kide, Kolozsvár, Gyergyószentmiklós, 2014. karácsony havában

A szerzők

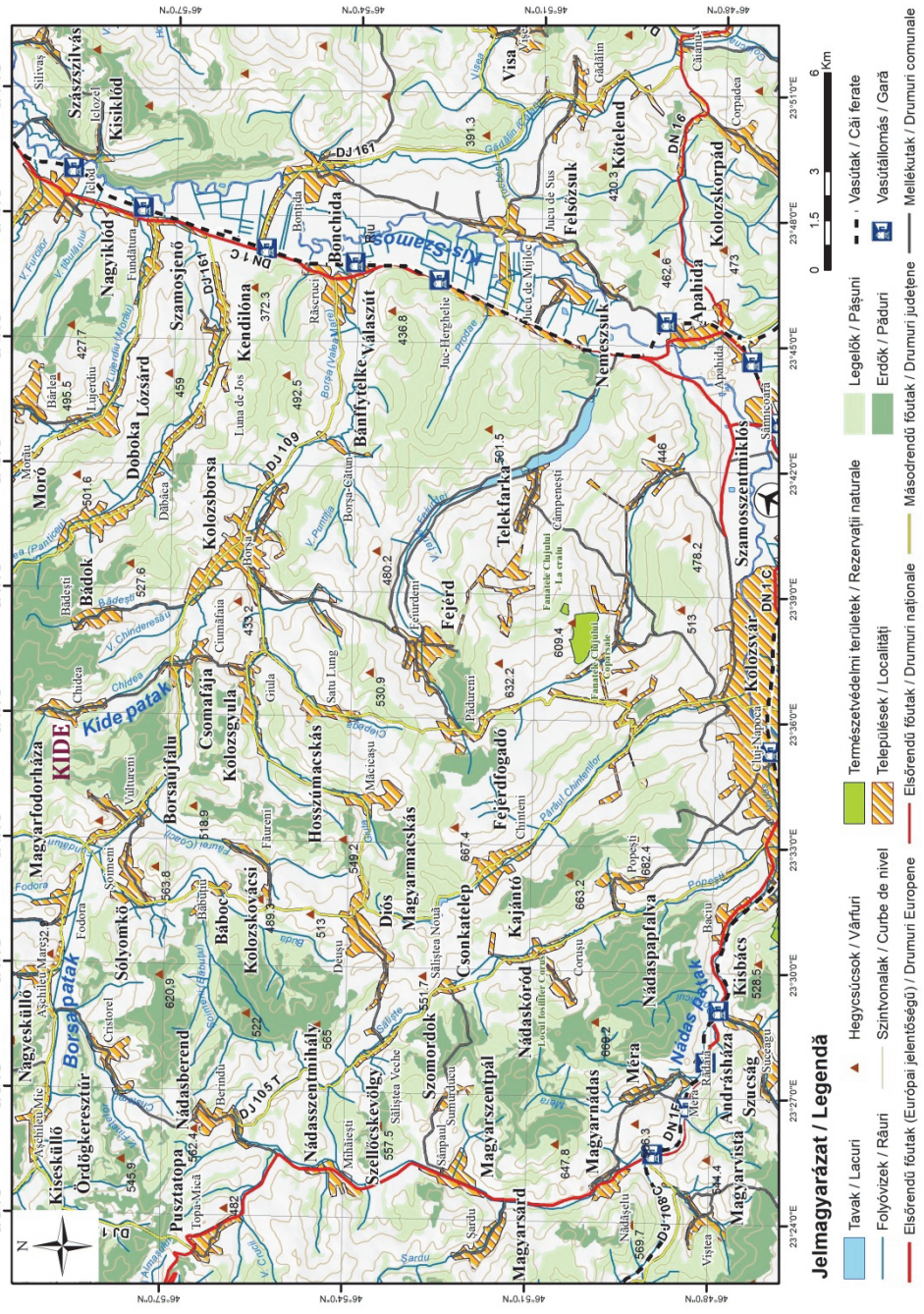
KIDE ÉVSZÁZADAI

„Ösmerjük hát meg egymást, szóljunk egymáshoz, fogjuk meg egymás kezét és támaszkodjunk egymásra mi: városon és falun, erdőn és mezőn, műhelyekben és gyárakban, boltokban és irodákban, hevséges nyárban és dermesztő télben, napnap után örökké.”

Kós Károly

Kolozsvártól északnyugatra, alig 40 kilométerre a megyeközponttól, a Kis-Szamos bal oldali mellékfolyójába, a Borsába ömlő Kide patakocska völgyében elhelyezkedő kis település Kide. Doboka megyéhez tartozott a többi Borsa-völgyi településsel együtt, ahhoz a megyéhez, amely ha nem az első, de az elsők között alakult I. István államalapító reformjainak kezdetén. Amint azt Hodor Károly[4] feltételezi: „*Hihető tehát az is hogy Doboka nevezetű férjfi adott nevet a várnak, a vár a városnak, a város a megyének 1002 évben…*” (Hodor Károly 1837. 16.). A megállapítás Kidére is találó lehet, hiszen éltek Kide nevű nemesek és Kidey nemzetség Szatmár megyében (Hodor Károly 1837. 158.). Arra, hogy a XII. században alakult település ettől a nemzettségtől kapta nevét, vagy talán más eredete van a Kide helységnévnek, aligha derül valaha is fény. „*Az az egy bizonyos, hogy ez az országrész s így a megye területe is teljesen lakatlan sohasem volt s egyik népréteg a másikat váltotta fel kisebb nagyobb időközökben, sokszor egyik még el sem enyészett s már elárasztotta a másik s így egy bizonyos ideig összeelegyedve éltek, míg az erősebb a gyöngét magába olvasztotta*” (Tagányi Károly – dr. Réthy László – Pokoly József 1901. I. 3.).

Dobokavár központtal az önálló megye vagy vármegye évszázadokon át létezett, de Mária Terézia újjászervezte Erdély akkori közigazgatási felosztását, ez alkalommal Doboka vármegye is az átszervezés áldozatává vált, megszüntették. Ezzel egy időben településeinek jó részét Kolozs vármegyéhez csatolták. Ma Kide Kolozs megye része (*1. térkép*).

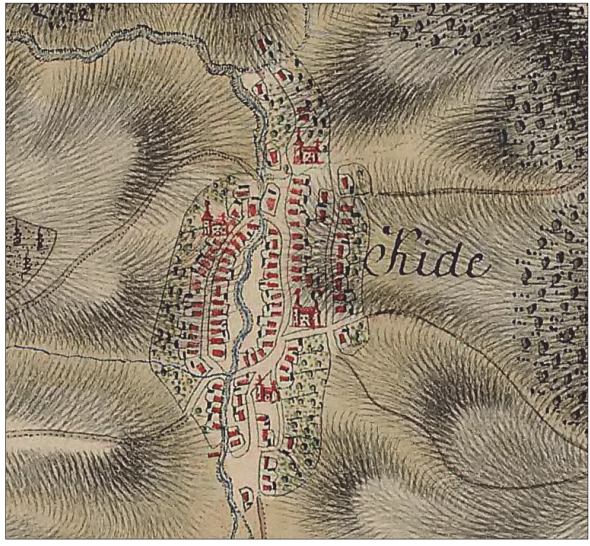

1. térkép

Kide és környéke (Kolozsvár–Kide-útvonal)

II. József császár alatt a megyét két kerületre osztották. Felső és alsó kerületet hoztak létre, amelyek között a természetes határvonal a Kis-Szamos lett. A Kis-Szamos bal partján elhelyezkedő települések alkották a felső kerületet, a jobb parti helységek az alsó kerületet. A kerületeket járásokra osztották. Így került Kide a válaszúti kerülethez a többi Borsa-völgyi településsel együtt. Maga Doboka, az egykori megyeközpont, amelynek vonzásköréhez tartoztak évszázadokon át a Borsa-völgyi települések, köztük Kide is, az átszervezés után a nagyiklódi járás részévé vált. A felső kerület 81 falut számlált egyetlen mezőváros nélkül (Benkő József 1999. I. 394.).

Doboka vármegye nem a legforgalmasabb útvonalak mentén helyezkedett el, mint például Kolozsvár, mégis részese volt török, tatár, kun betörések pusztításainak. Még a Rákóczy-szabadságharcban részt vevő kurucok is garázdálkodtak a megye majd minden településén. Mindezt csupán azzal a gondolattal említjük meg, hogy jelezzük: Kide több évszázados története összefügg környezete történetével, és hasonlít a környék más településeinek történetéhez.

Kide részt vett Doboka várának fenntartásában, nem csoda, ha többször is a fogyó népességű települések kategóriájába sorolták, hiszen a várvédelem emberi áldozatokkal járt *(2. térkép)*.

2. térkép
A település XVIII. századi térképe
Forrás: Östereichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv B IX 715.

A lakosság megfogyatkozott létszámát gyakorta a Székelyföldről betelepített vagy házasság révén bevándorolt szabad székelyekkel egészítették ki. A környező településektől eltérően Kide a mai napig megtartotta többségében magyar lakosságú település státusát. Ezeken a helységeken a helyi magyar földbirtokosok román nemzetiségű lakósság bevitelével egészítették ki a mezőgazdasági munkák elvégzéséhez szükséges munkaerőt.

A helység első említése oklevelekben a XIV. századhoz fűződik. 1332-ben keltezett birtoklevélben Kyde néven szerepel (Entz Géza 1994. 109; Lestyán Ferenc 1996. 206; Györffy György 1987. 76.). Ebben az időben még fília lehetett, és ezért nem szerepel az 1332-es pápai tízedjegyzékben. Az 1940-es években Kidén végzett ásatások alkalmával előkerült leletek eredetét a régészek lényegesen korábbinak (XII. századinak) vélik (*Ház és ember* 1997/11, 16.).

A kolozsmonostori hiteles hely levéltárában számos Kidével kapcsolatos adásvételi szerződés, peres és örökösödési okirat található, amelyek 1485 és 1554 között köttettek. Például az 1485. március 1-jei keltezésű: „*Thrwk-i Imre kijelenti, hogy Buda-i Pál teljesen kifizette neki azt az összeget, amelyben a Kyde-i (Doboka vm) örökös birtokrészét neki elzálogosította, és ezért visszaadja a szóban forgó jószágot*” (Jakó Zsigmond 1990. II.18.). Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei is tartalmaznak Kidével kapcsolatos okleveleket (pl. EFKK 2005. 77.).

Doboka vármegyét a legendák földjének is nevezhetjük, hiszen ez a vidék, Doboka vár környéke lehetett helyszíne annak a harcnak, amelyben (a legenda szerint) László herceg (Szent László) megszabadította a „*szép magyar lányt, akit egy kun [harcos] magával akart vinni*” (Benkő József 1999. I. 395.). A legendát Doboka vármegye címerének[5] egyik motívuumaként is felhasználták. De nem csak itt és csak ezen a címeren található a Szent László-legenda. Székelyföld több középkori templomának falfestményén is fellelhető (Gelence, Bibarcfalva, Székelyderzs stb.).

Egy másik legenda is ismert, amelynek helyszíne a Kide szomszédságában fekvő Esküllő. A legenda arról szól, hogy miután Tuhutum (Töhötöm) magyar vezér legyőzi Gelut, a blacusok fejedelmét, a legyőzött vezért látva a vidék lakosai saját akaratukból hűséget esküdtek Tuhutumnak, és vezérükül választották (Benkő József 1999. 349.). A hely, ahol az eskütétel lezajlott, az Esküllő nevet kapta. Manapság Kis- és Nagyesküllő is létezik.

Mondanunk sem kell, hogy Gelu legyőzése alighanem csak legenda és Anonymus fantáziájának szüleménye.

Kide története, amint már említettük, Doboka várának történetéhez kap-

csolódik. A környék településeinek lakosai várjobbágyokként vagy katonaként szolgálták a várat. A vár a Szamosháti-dombság településeinek közigazgatási központja volt, és Doboka a hét történelmi vármegye egyike. A vármegye történelmi, társadalmi, gazdasági életét, Doboka megye mindennapjait bemutatni a történészek feladata. Csupán annyi megjegyzést fűzünk e témához, hogy pl. 1750-ben a megye egy mezővárosból és 159 faluból tevődött össze.

Technikatörténeti kuriózum, hogy „*II. József korában van először alkalmazásban mérnök (geometra), kit a közfelfogás annyira meggyűlölt, hogy később csak nehezen lehetett a vármegyéket a mérnöki teendők fontosságáról, szükségességéről meggyőzni… csak különös kegyből engedték meg, hogy II. József idejében működött mérnökök mint magánszemélyek a vármegye területén maradjanak*” (Tagányi Károly – dr. Réthy László – Pokoly József 1901. 495, 499.).

Kide a XVI. században sem tartozott a legnépesebb települések közé Doboka vármegyében, de két kidei származású tanult személy így is felbukkan hiteles helyi iratokban. Ezeket a személyeket a Litterati előnévvel illették, nyelveket beszéltek, és az írás-olvasás tudományát is művelték hiteleshelyek hivatalnokaiként. 1545-ben Litterati Demény, majd 1677-ben Litterati Balázs neve szerepel korabeli iratokban. Mindketten kidei származásúak (Hodor Károly 1837. 166.). Szintén kidei származású Nánási József, akinek nevét százötven év múlva, az 1800–1808 közötti időszakban vármegyei írnokként (cancellista) jegyzik (Bonczidai Dezső 1932. 84.).

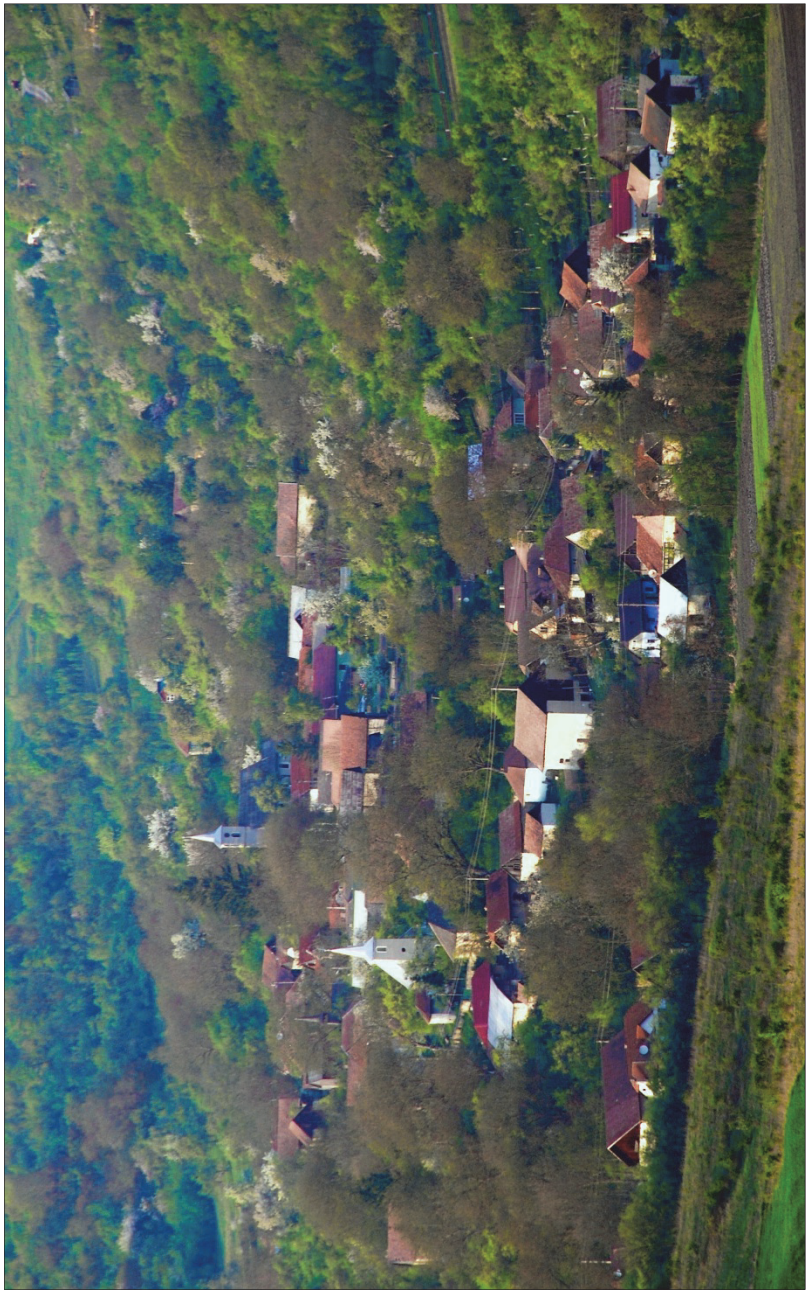
Egy vidék vagy akár egy település megmaradását, felemelkedését számos tényező segítheti vagy gátolhatja. A földművelés mindig biztonságot jelentett. A településekhez tartozó mezőgazdasági területek nagysága, minősége alapfeltétele volt a népesség, a szaporulat számbeli alakulásának. Mennyire befolyásolta ez a tényező Kide lakosainak számát az évszázadok folyamán, nehéz röviden megválaszolni, tudván azt, hogy Kidén a település fennmaradását, népességének alakulását befolyásoló tényezőként a kőfaragás hagyományait sem hanyagolhatjuk el. A település lakosainak száma 1837-ben 661 fő, házainak száma 113. Ebből az is adódik, hogy a családok átlag 5-6 családtagból álltak. Mai megítélésünk alapján ezek a nagy családok kategóriájába sorolhatóak. Nem egyszerű ekkora családokat fenntartani, számukra a normális életkörülményeket biztosítani. Nagy lehetőség volt a kideieknek az itt korlátlan mennyiségben található és viszonylag könnyen kitermelhető, faragható kő, a dácittufa. Ezt a lehetőséget hasznosították a kideiek, elsősorban saját háza-

ik, gazdasági épületeik építésénél, de ugyanakkor a kőfaragás mesterségét is tökélyre emelték. Munkájuk, mesterségbeli tudásuk hírnevet szerzett számukra. Kőből faragott termékeik, a kváderkő, a különböző faragott díszkövek azt bizonyítják, hogy évszázadokon átívelő kőfaragó tevékenység folyt a település határában. Ez volt legfontosabb jövedelemforrásuk, tudva, hogy a megye más helységeiben alig volt ilyen irányú kézműipari tevékenység. Csupán néhány termék jelentett abban az időben említésre méltó mennyiségi termelést. Erről a XIX. századi krónikás ekképen elmélkedik: „*...hire-pora sincs itt az erő és kézmíveknek (mert a keletkező Cs. Gorbói cukorfőzés kimenetele még bizonytalan). A nemesség csupán mennyi házi szükségeit potolja; a köznép pedig ezen felül igen kevés áruba bocsátandó durva vászon és posztómíveket készít, – termesztményjeik, készítményeik nagyobb részit önmagok emésztik el*” (Hodor Károly 1837. 352.). Ez hát a megye általános gazdasági helyzetképe. Még Mária Terézia idején sincs kilátás a statikus állapotból való kilépésre, mert: a „*gazdák tiszta jövedelme nemzeti-gazdasági tekintetben valóban csekély*” (Hodor Károly 1837. 352.).

A kereskedés előmozdításának alapvető feltételei: a jó úthálózat, a népesebb nagyvárosok közelsége, hajózható folyóvizek, kereskedőnemzetek közelsége mind hiányzik, vagy csak alig észrevehető mértékben érezteti hatását ezen a vidéken. Az értékteremtő munka megbecsülése sem jellemző a vezető rétegre. „*A nemesség [...] a kereskedést és a mesterségeket alá való foglalatosságoknak tekinti és tartja*” (Hodor Károly 1837. 353.).

A mezőgazdasági termelés állapotáról ugyancsak szomorú képet alkothatunk, hiszen „*Ritkaság egy váltó-ekét, hengert, vagy patkántúrástsímítót látni.[...] Ritkaság a köznép közt két ekét kiállítható gazdára találni*” (Hodor Károly 1837. 353.). Ilyen általános feltételek között a kidei kőfaragás adta lehetőség valóban a fennmaradás jelentős tényezője volt. Négyszáz hektárnyi mezőgazdasági terület volt a kideiek tulajdonában. Ezt úgy használták, hogy a megművelhető összterületből százhektárnyi területet felváltva parlagon hagytak, így biztosítva a termőtalaj természetes regenerálódását. A vetésforgóban használt terület éppen csak elég volt a lakosság szükségleteinek ellátására. A szélvédett, déli fekvésű kidei völgy (*1. ábra*) kitűnő éghajlati viszonyai a gyümölcstermesztésnek kedveznek. Kolozsvári piacokon jelen volt ugyan a kidei cseresznye, aszalt szilva, de ez csak időszakos pótjövedelmet biztosított a lakosságnak.

Talán a szaporulat növekedésének egyik korlátozó tényezője éppen a korlátozott megélhetési lehetőségek voltak.

1. ábra
Kide látképe.

1. táblázat

Kide népessége és felekezeti hovatartozása 1850–2011 között.
Forrás: Varga E. Árpád 2002. 96.

Év	Vallásokhoz tartozók száma								
	Összesen	Ortodox	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Unitárius	Evangélikus	Izraelita	Egyéb
1850	718		171	154	353	40	-	-	-
1857	666		152	132	339	34	3	6	-
1869	727		175	156	339	34	-	23	-
1880	715		181	145	349	31	-	9	-
1890	767		212	150	360	30	-	15	-
1900	759		194	162	352	28	1	22	-
1910	796		188	164	403	27	-	14	-
1930	762		158	150	409	31	-	5	9
1941	739		148	139	394	46	-	2	10
1992	225	23	-	32	148	6	-	-	-
2002	163	9	11	9	111	8	-	-	5
2011*	155	13	-	9	114	7	-	-	12

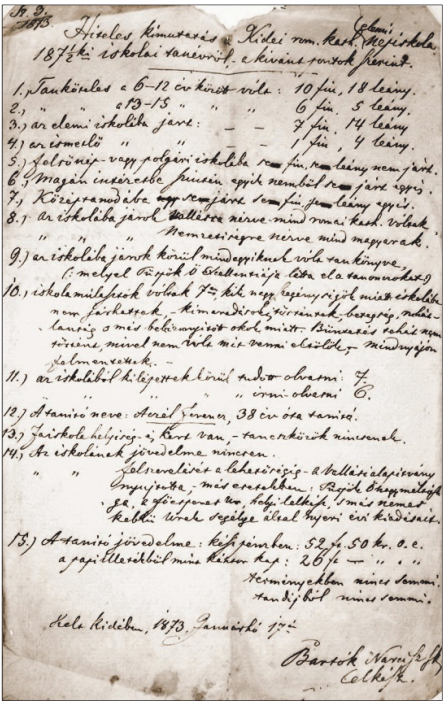
* Forrás: a Kolozs megyei Statisztikai Hivatal adattára

A lakosok száma soha nem érte el a nyolcszáz főt, 759 személyt a XX. század első évtizedében jegyeztek. Az *1. táblázat*, a népesség számbeli alakulását foglalja össze százhatvan év távlatából. A népesség meghatározó tényezője az iskolának.

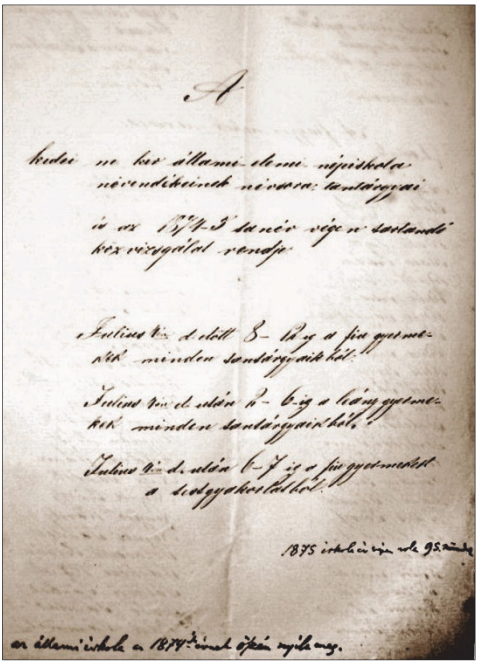

2. ábra

Latin nyelvű jelentés 1867-ből a korabeli iskoláról

3. ábra
Kimutatás a római katolikus elemi népiskola működéséről az 1871–72. tanévben.

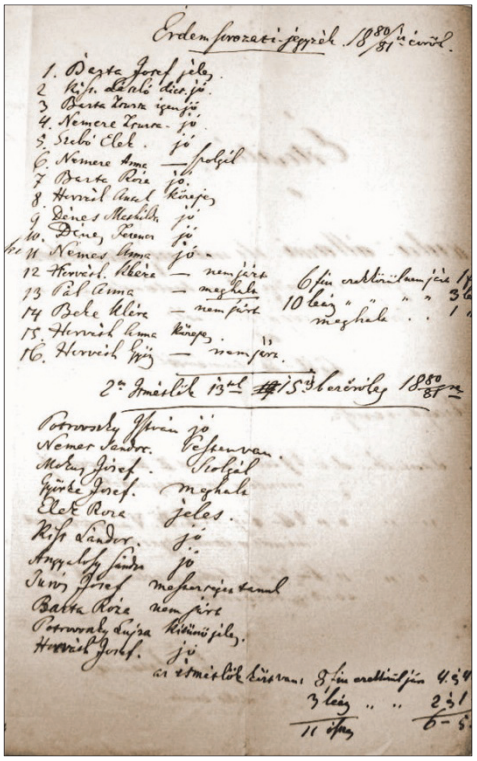

4. ábra
Kimutatás a Magyar Királyi Állami Elemi Népiskola növendékeinek 1874–75. tanévvégi vizsgájáról.

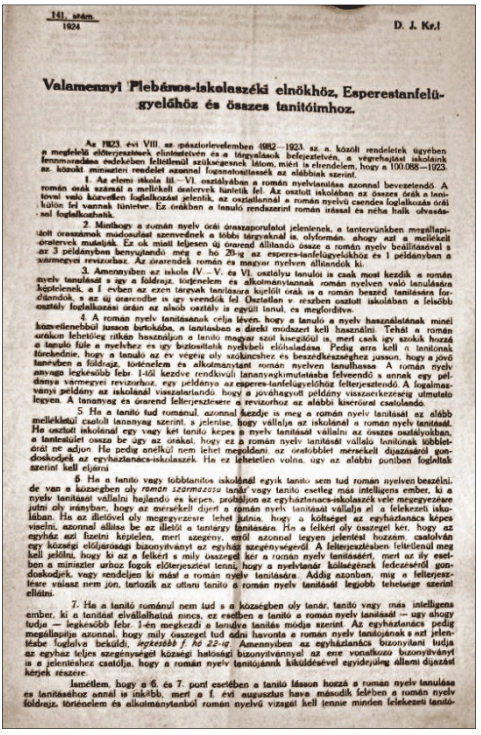
Nincs Kide népességével kapcsolatos adatunk a XVIII. századig, de az ismeretes, hogy 1729-től kezdődően kétszázhetvenen át volt iskolája a településnek, ami hol felekezeti, hol állami fennhatóság alatt tevékenykedett. Egy 1867. július 20-án keltezett, latin nyelvű jelentés szerint például (*2. ábra*) az iskola a katolikus egyházhoz tartozott. Az 1871/72-es iskolai évkezdésről „hiteles kimutatás” nyújt részletes tájékoztatást. Ekkor még mindig a katolikus egyház működtette az elemi népiskolát (*3. ábra*). A kimutatás a tanulók létszámát, német is magában foglalja.

E szerint a tanulók száma 7 fiú és 14 leány, bár tanköteles 16 fiú és 23 leány lett volna.

Az is érdekes adata a fenti dokumentumnak, hogy a hét fiúgyermek „*nagy szegénységük miatt iskolába nem járhatnak*”. A szegénység olyannyira eluralkodott a kidei családokon, hogy „*büntetés tehát nem történt, mivel nem vala mit venni el töllök*”, jegyzi a kimutatást készítő lelkész. A kidei iskolának semmi jövedelme nem volt. Fenntartási költségeit a vallási alapítvány, a püspök, a főesperes, a helyi lelkész, vala mint „*más nemes keblű urak*” állták.

5. ábra
Iskolai eredménysorozási jegyzék az 1880–81. tanévből.

6. ábra
Körlevél a román nyelv oktatásának kötelezővé tételéről.

Mint láttuk, az 1867. évi dokumentum szerint az iskola még a katolikus egyházhoz tartozik, egy az 1874–81-es időszakból származó, az év végi vizsga rendjét tartalmazó irat azonban már állami elemi népiskoláról tanúskodik (*4. ábra*). Igaz, hogy ebben az időszakban állami népiskola, de ez a hét év elenyésző, ha összevetjük a közel százkilencven évvel, ami alatt a református egyház gondozásában működött az iskola.

Az 1880/81-es tanévben részt vevő 16 tanuló előmenetelének „*érdemsorozási jegyzékét*” az *5. ábra* tartalmazza. Az is a helyzet tragikusságát mutatja, hogy a következő tanévben 16 iskolaköteles tanuló közül öten már nem iratkoznak be. Mindezek a XIX. századi falusi iskolák gondjaira, a nincstelenségre, a tankötelesek számbéli fogyására is fényt derítenek. Az első világháborút követő években az iskola rövid ideig ismét a római katolikus egyházhoz tartozik. 1923. január 1-jétől az ismét reformátussá lett iskola két

osztályában tanítottak magyar nyelven. Ettől az évtől kezdődően kötelezővé válik a román nyelv tanítása a felekezeti iskolákban is (*6. ábra*). Az egységes kötelező órarendet minden felekezeti iskolában leközlik. A két magyar nyelvű felekezeti osztállyal egy időben kétosztályos állami iskola is létezik a településen. Ezekbe az iskolákba a közeli szórványtelepülések gyermekeit is beiskolázták. Az 1922/23-as tanévet 51 tanulóval kezdi a református felekezeti iskola, bár a tankötelesek száma 83 gyermek. A tanítás továbbra is minimális anyagi feltételek között folyik, a tantermek takarítását soros beosztással a szülők végzik, a krétát a módosabb szülők ajándékaként kapja az iskola. Ezeket az iskoláztatási állapotokat még az 1940-es impériumváltás után is megtaláljuk. Az akkori vallás és közoktatási miniszter 2402/1940. számú rendelete például azt is előírja, hogy „*Ha ugyanabban a községben az 1939/40 tanévben a felekezeti jellegű iskola mellett állami iskola is működik, az állami iskolában a tanítást az 1940/41 tanévben csak akkor kell megkezdeni, ha a felekezeti jellegű iskola a helyi szükséglet kielégítésére nem elegendő*”. Így rázza le magáról az állam a kis települések iskoláinak működtetési költségeit. Az iskola az 1948. évi tanügyi reform után állami iskolává minősült.

Először négy-, majd nyolcosztályos általános iskola, bentlakással, ami a környék szórványmagyarsága gyermekeinek biztosított tanulási lehetőséget. Kisesküllő, Ördögkeresztúr, Kissármás, Kajántó, Fodorháza, Magyarmacskás, Sólyomkő, Köblös, Bádok, Alsózsuk, Kecsed, Esztény, Derzse, Alsótök, Felsőtök, Páncélcseh, Borsaújfalú magyar lakossága járatta gyermekeit a kidei magyar iskolába. De még az ekkora gyűjtőterület sem volt képes huzamosan biztosítani az iskola működtetéséhez szükséges létszámú tanulót.

Az 1980-as évek végén a kidei iskolában tanulók száma már csak 1-5 gyermek. Így minden iskolát fenntartó igyekezet kudarcba torkollott, mígnem 2000 után a tanítást teljesen megszüntették. Ezután már az iskola épülete is siralmas állapotba került, olyannyira, hogy az összeomlás veszélye fenyegette, s megelőző intézkedésként az épületet lebontották.

Ma a kb. 140 állandó lakost számláló település is az elöregedés jegyeit viseli. A lakosok 60%-a a 60 év feletti korosztályhoz tartozik. A lakatlan, gazdára váró házak száma növekvő tendenciát mutat. Talán csak jelentős számú ifjú lakos beköltözése adhatná meg azt az életerőt, ami a település megmaradását szavatolná.

A TEMPLOMOK MÚLTJA ÉS JELENE KIDÉN

„Bár mely kevés lakosokat főként nem nemeseket számláljon is ezen helység, elég volt arra hogy négy bévett hitvallást fogadjon keblére. Vannak tudniillik a Görög egyesült hitüeken kivűl rom. Catholicusok, ev. Reformátusok, s egység hívők. Mindegyik felekezetnek külön szentegyháza s helybéli papja van."

Hodor Károly

A REFORMÁTUS TEMPLOM

A Szent István-i utasításnak megfelelően, miszerint: „minden tíz település építsen templomot", a XI. században Erdélyszerte is megkezdődött a parancs végrehajtása. Az utasításon túl a közösségek anyagi lehetőségei, vallásukhoz való ragaszkodásuk, az építkezési anyagok közelsége és minősége megannyi tényezője lehetett a templomépítési szándék megvalósításának. Kide lakosai is templomot építenek, hiszen a kis erdélyi település is a Szent István-i állam része,[6] így rá is vonatkozik az utasítás.

A templomépítésre vonatkozó parancs óta eltelt kétszáz esztendő viszonylagos békéjét a nagy tatárdúlás szakítja meg. Feltételezhető, hogy már volt ekkor elpusztítható, romba dönthető templom Kidén is. A tatárdúlás következtében az alig harmadfélszáz éve gyökeret vert nyugati keresztény vallás hívei akkora veszteséget szenvedtek, hogy alapjaiban és végleg megszűnhetett volna maga a település is. De az életben maradottak, a megtizedelt lakosság életteréhez, vallásához, templomához való ragaszkodásának köszönhetően túléli a végveszélyt.

A kialakult helyzetben az életben maradottak teljesítőképességét meghaladta hagyományos feladatuk teljesítésének lehetősége, a közeli Doboka várának védelme. A várat, amely a vidék

központja volt, a továbbiakban is védeni, kiszolgálni kellett. Ezt a fontos feladatot, a várszolgálatot a várvédő kidei lakosság számának növelése nélkül lehetetlen volt elképzelni. A megoldást a Székelyföldről Kidére betelepített székelyek jelentették, ami a település lakosainak számát ismét az élhetőség határára emelte, és a tatárjárás alkalmával elpusztult várvédők sorát is pótolta. A betelepített szabad székelyek[7] lesznek azok, akik várvédői feladataik teljesítése mellett a romokban heverő települést újjáépítik.

A település ma is meglévő legrégibb temploma, valószínűleg a XIII. században a tatárdúlásban elpusztított helyébe újraépített templom a reformáció évéig a katolikusoké volt. A középkori katolikus templomokra jellemző keletezett elhelyezésű épület, vagyis az akkori szabályok szerint (Debreczeni László 2005. 41–418.) a templomhajó hosszanti tengelye kelet–nyugat irányú, amelynek keleti oldala a szentéllyel folytatódik. Alaprajzát vizsgálva megállapítható, hogy ez egy részaránytalan épülettípus, ami azt jelenti, hogy a templomhajó hosszanti tengelye nem esik egybe mindhárom épületrésznek, a hajónak, a szentélynek és a toronynak szimmetriatengelyével. Ez a többtengelyűség arra utal, hogy a jelenlegi templom aszimmetrikus alaprajzával többszöri átépítés, bővítés során alakult ki, több szakaszban, évszázadok alatt nyerte el mai formáját.

A reformáció kezdeti évtizedeiben a templom többször is gazdát cserélt. Elsőként az új, divatos lutheránus vallásra áttért lakosság veszi birtokába a templomot, követve a nagyszebeni szászok példáját, akik 1554-ben általánossá tették az egész szászság között a lutheránus vallást. Az új vallás hívei a templommal együtt a katolikusok teljes közvagyonát is átveszik. Közben változnak az erőviszonyok, mert a reformátorok kitartó munkájának gyümölcseként hét év alatt a lakosság nagy része református lesz, követve Kálmáncsehi Sánta Márton, a helvét irányú magyar reformáció egyik vezéralakja tanításait. 1563-ban a tordai zsinat idején már alig van lutheránus vallású személy a környéken. A vármegye lakói, így a kideiek is a református vallásra álnak át, a templom is a református egyházhoz kerül. Doboka megyében 48 katolikus templom válik reformátussá (Hodor Károly 1834. 824.). Eltűnt Kidén egy időre a római katolikus vallás, csupán néhány nemesi család őrizte tovább katolikus hitét. Csak a XVIII. század elején, a szerzetesrendekhez tartozó hittérítő barátok tevékenységének köszönhetően kezd újjáéledni a katolikus eklézsia.

A vallásszabadság kimondása után egy másik protestáns vallás, az unitárius is előtérbe kerül, elkezdi hívei táborának növelését. Településünkön is

hatékonyan megy végbe az újabb egyházváltás, olyannyira hatékonyan, hogy 1595-ben már a lakosság nagy többsége az unitárius egyházhoz tartozik, templommal, egyházi vagyonnal együtt.

Említésre méltó tudománytörténeti esemény Erdélyben, hogy ebben az időben, pontosabban 1591. szeptember 21-én a katolikus és az összes protestáns egyház első megegyezése is megtörténik, átállnak mindannyian a Gergely-naptár használatára. A román ortodox, majd később az 1697-ben létrejött görög katolikus egyház továbbra is a Julianus-naptárt használta.

Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a többségi lakosság ismét a reformátusokhoz csatlakozik, és ismét átveszi a templomot, amely máig a református egyház tulajdonát képezi. A templom (*7. ábra*) máig megmaradt eredeti formájában. Részaránytalan alaprajza (*8. ábra*) az eredetileg egyhajós templom bővítése következtében keletkezhetett a mai egyenes záródású szentéllyel (Lestyán Ferenc 1996. 206.).

Az első templom építészeti stílusára a déli fal részletei utalnak: „*A déli, hengertaggal egyenletesen keretezett, félköríves ajtó még a korábbi templom tartozéka lehet*” – írja róla Entz Géza (Entz Géza 1994. 32.).

Szintén Entz Géza állítja: „*A szentély hosszú, keskeny, félköríves ablaka a késő román megoldás jellegzetes példája*” (Entz Géza 1994. 56.).

A középkori Erdély templomainak építésében a XIII–XIV. században az új irányzat, a gótika diadalmaskodik a hagyományos késő román építőművészettel szemben. A XIII. század második felében Erdély magyar és szász falvaiban az épülő templomok már a gótika stílusjegyeit is magukon viselik (Entz Géza 1994. 44.). Ez történt a kidei templom esetében is, amikor a román stílusú, egyhajós templomocska bővítése már a gótika jegyében ment végbe. Jól tükrözi ezt a templom déli oldalán két ablak mérműves kőfaragvány-töredéke (*9. ábra*).

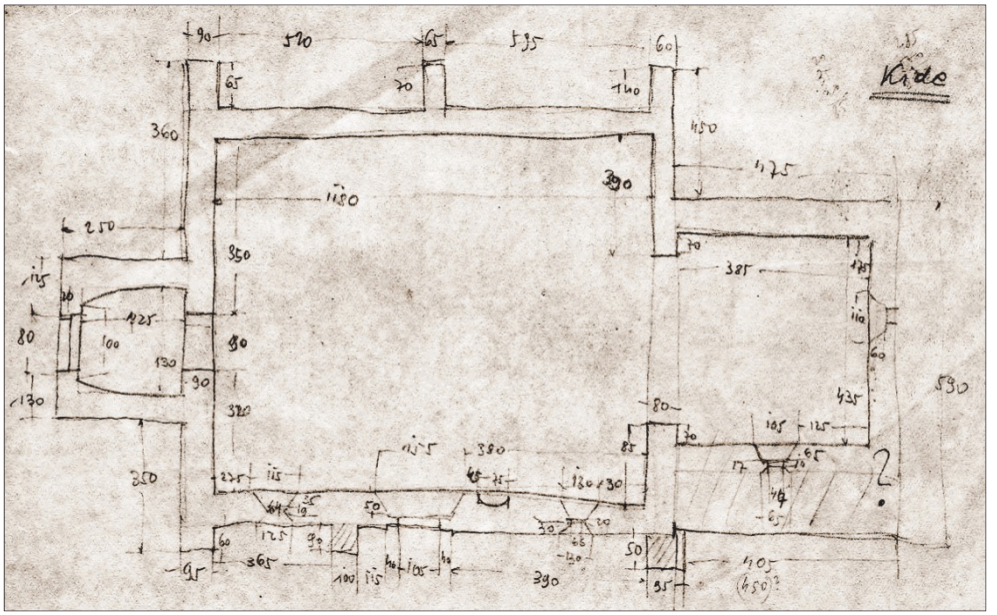
Összességében a református templom mindkét építészeti stílus jegyeit magán viseli, hírmondójaként letűnt korok templomépítészeti irányzatainak.

A templom falait a helyi dácit- és andezittufából rakták, ami ennek a könnyen faragható természetes építőanyagnak korai felhasználására is utal. A falak vegyes falazástechnikával épültek. Ezt igazolják a faragott kváderkövekből és terméskőből vegyesen rakott falrészek, amelyek az 1970-ben végzett javítási munkálatok alkalmával eltávolított vakolat alól kerültek elő (*10. ábra*).

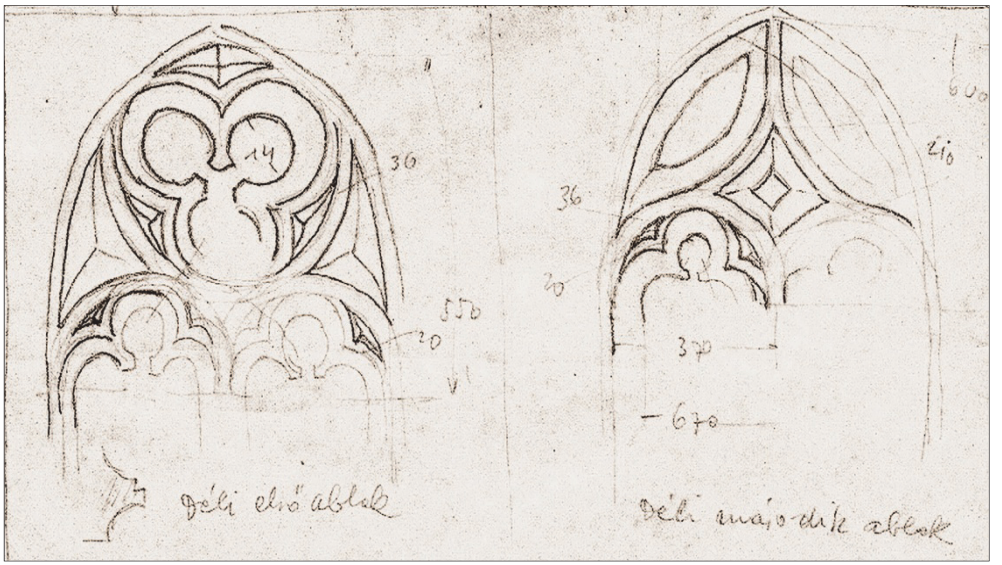
Egyes falszakaszok szerkezetében faragott kőből profilozott épületelemek töredékei is előkerültek, többek között egy kőbe vésett 1576-os évszám.

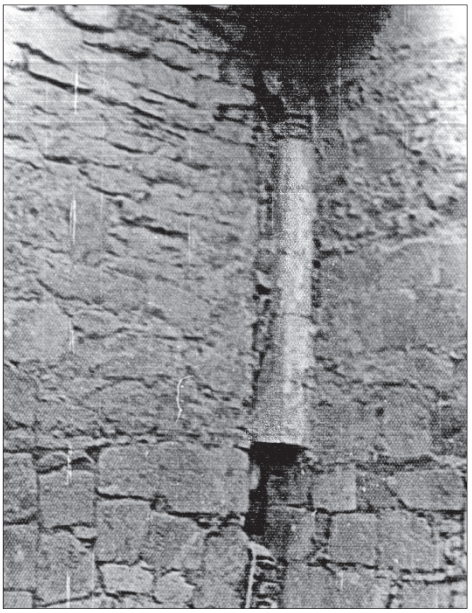
7. ábra
Kide református temploma

8. ábra
A kidei református templom alaprajza (Debreczeni László vázlatkönyvéből)

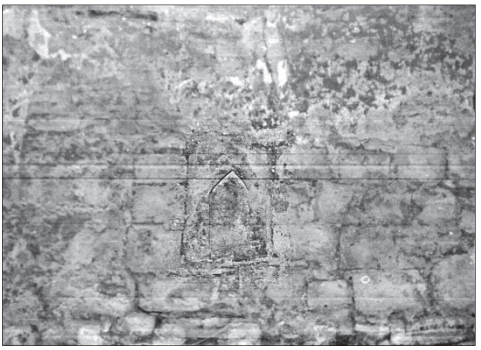

9. ábra
Csúcsíves ablakok mérműves kőfaragvány-töredékei (Debreczeni László vázlatkönyvéből)

10. ábra
Vegyes falazású falrészlet

Lehetséges, hogy a templom építésénél, javításánál tehát egy korábbi épületből származó töredék profilozott kőelemeit is felhasználták. Egy ilyen falszakasz látható a *11. ábrá*n. A református templom legérdekesebb része a déli falszakasz. Ezen a falszakaszon található két csúcsíves ablak mérműves halhólyag kőfaragvány-töredékkel, amelyek jelei a késő román stílusban épült templom a kor divatjához igazodó gótikussá való átépítésének. Az ablakoknak nincsen rámájuk, és úgy tűnik, hogy a gótikus ablaknyílást utólag alakították ki, megnagyobbítva az előző épület apró ablakait (*12. ábra*). Szintén a déli fal funkcionális része a templom félköríves

11. ábra
Profilozott kövek a templom falazatában

főbejárata. Az ajtókeretnek csak egyik, külső sarka profilozott, amelynek metszete fél tórusz[8]. Az ajtó szárkövei nem végződnek oszlopfőben. A félkörív záródás és a szárkövek együttese reneszánsz építészeti elemei a templomnak (Weisz Attila 2010. 4.). A főbejárat portikusza 1956-ban készült, és Nemes Samu helyi kőfaragómester keze munkája.

A templomot hat külső támpillér erősíti, három az északi, három a déli falat. Nincs arról elfogadható terepkutatás, hogy ezek a támpillérek a templomfallal össze vannak-e építve, vagy utólag építették egy meggyengült állapotú templom megerősítésére. Úgy tűnt, hogy a templom északkeleti és délnyugati sarkán található támpillérek szerkezetileg beleszövődnek a templomfalba, ám 2013-ban, a templomfelújítási munkálatok alkalmával a vakolattól megtisztított kőfalak arról tanúskodtak, hogy a támpillérek nincsenek összeszö-

12. ábra
A megnagyobbított gótikus ablak

13. ábra
A támpillérek az északi és déli falon (Debreceni László jegyzetfüzetéből)

ve az épülettel. Csupán egyik támpillérnek, az északkeleti saroknál találhatónak van vízvetője. Ez egyetlen kőlapból kialakított vízvető, a támpillérek, valamint a félkörívű főbejárat Debreczeni László 1929-ben készült rajzán (*13. ábra*) láthatók.

Az erdélyi középkori templomoknak eredetileg nem volt kőből épített tornyuk, harangjaik tartószerkezete a nyugati bejárat előtti cinteremrészben épített harangláb volt.

Számos erdélyi, középkori falusi templom építészeti jellegzetességeivel azonosan a kidei templom természetes fényt a déli, a keleti és ritkábban a nyugati oldalról kap. Az északi oldalon nem található ablak.

A templom javításairól 1747 óta léteznek feljegyzések. Ekkor presbiteri jegyzőkönyv rögzíti, hogy „*az Isten háza összeomló félben vagyon, mind kőrakása, mind sendelyezése elsenyvedt*”. Javítás céljára gyűjtést szervez az eklézsia, bár a település lakói, a reformátusok, kevesen vannak, és szegény sorsúak.

1784, 1809, 1828 a templom javításainak, tatarozásának további évei. Az egyik presbiter az 1828-as évi javítások kivitelezőjének nevét is feljegyzi. A vállalkozó kőműves Horváth Zakariás mester volt. 1844, majd 1867 az újabb templomjavítási munkálatok dátumai. A gyakori javítások sora a hívek gyenge anyagi hozzájárulására is utal.

A begyült pénzösszeg túl kevés ahhoz, hogy alapos javítást lehetett volna végeztetni a meggyengült szerkezetű templomon. Ezt az állapotot rögzíti egy 1888-ból származó presbiteri közgyűlés jegyzőkönyvének részlete is, amely leszögezi, hogy: „*omlófélben van a templom*". De álljon itt néhány korabeli jegyzőkönyv teljes szövege, ami tükrözi a kidei református egyház pénzügyi lehetőségeit, a javításhoz szükséges pénzösszeg előteremtésével járó gondokat:

„*1889. aug. 25. Gondnok afia jelzi és előadja a presbitérium színe előtt, hogy a pénztárban egy krajczar sincsen, nem tudja mindennapi szükséges kiadásokat fedezni; azon kívül az egyház épületei is a templommal együtt roskadozó állapotban vannak; kéri a presbitériumot, hogy valami jövedelmi forrásról gondolkozzék*."

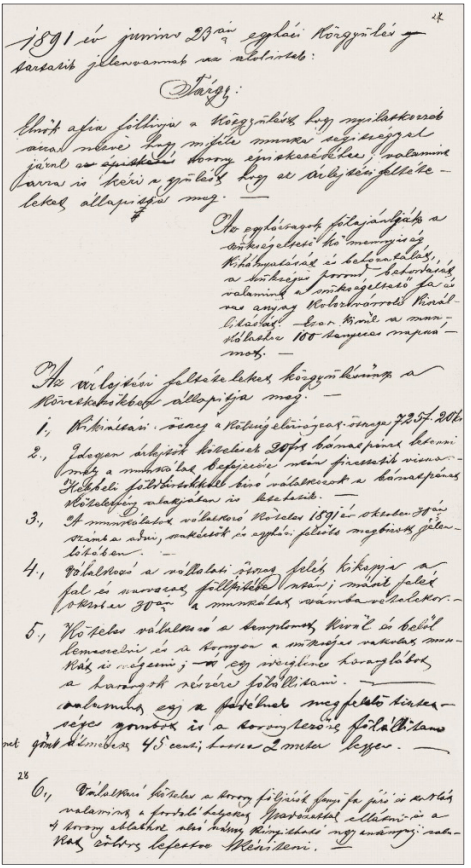
Két év múlva, 1891-ben a közgyűlés elhatározza a templom nagyjavítási munkálatainak mielőbbi megkezdését. Ekkor döntenek a templomtorony megmagasításáról is.

„*Közgyűlésünk kimondja, hogy az egész építkezési költséget a beterjesztett költségvetés alapján 726 Forint és 40 krajczárban állapítja meg, oly megjegyzéssel, hogy ezen összeggel szemben annak idejében árlejtést hirdet, megjegyeztetvén azt, hogy a költségvetés alapján minden anyag fellévén számítva, csak is a tiszta munka díjjal bocsátja az egyház árlejtés alá, mivel minden névvel nevezendő anyagot az egyház maga szerzi be, kivéve a bádogot, melylyel a torony fedve lesz, az egyházi közgyűlés ezen anyagok beszerzéséig, melyek a költség előirányzatba felvannak véve, kiküldi gondnok afiat Horváth István és ifj. Szabó József afiság 50 kr. napi díj mellett*."

Szintén ekkor felmérik további jövedelemforrásaikat, és megállapítják, hogy: „*kebli pénztárunk rendelkezik 533 forint és 50 krajczárral, mivel pedig ezen összeg a költségvetés előirányzatát nem fedezi, közgyűlésünk kimondja, hogy a felsőbb hatóság jóváhagyása mellett, a magtári alapnál készpénzben levő 100 forint[ot] ezen építkezésre fordítsa, és ha ezen összeg, melyet az egyház a magtárház illetőleg kepeváltási alapból kölcsön vesz, elég nem lenne, közgyűlésünk kimondja, hogy az 1890. évi mintegy 70 forint kamatját is kölcsön veszi önként értetődvén, hogy ezen összegeket, az egyház mikor modja leend vissza fizeti, ezen kölcsön felvétel szükségessé vált, azért mert templomunk oly állapotban van, hogy rövid fél esztendő alatt az isteni tiszteletet sem lehetne megtartani.*"

Megkezdik a templom javítását, a torony magasítását. Ugyanazon év júniusában tartott közgyűlésen eldöntik azt is, hogy a lakosság mivel és milyen munkával segítse a toronymagasítás munkálatait. „*Az egyháztagok fölajánl-*

ják a szükségeltető kő mennyiség kihányatását és behozatalát, szükséges porond behordását, valamint a szükségeltető fa és vas anyag Kolozsvárróli kiszállítását. Ezen kívül a munkálatokhoz 100 tenyeres napszámot." Az 1891. június 23-i egyházi közgyűlésnek a kivitelezéssel kapcsolatos elvárásait, a torony megmagasításával összefüggő vállalkozói feladatokat a *14. ábra* tartalmazza.

14. ábra
A református eklézsia közgyűlésén készült, a templomjavítással kapcsolatos jegyzőkönyv (részlet)

A XX. század folyamán többször is javították templomukat a református hívek. 1912-ben újrazsindelyezik a templomhajót. 1914 háborús esztendő, de a templomot újravakolják, kívülbelül meszelik. Az 1912. évi zsindelyezés alig húsz esztendő alatt tönkrement, bár egy zsindelyes tető átlagélettartama 30 év szokott lenni. Így hát 1933-ban újra zsindelyezéssel van elfoglalva az eklézsia. Ez a héjazat 1956-ig védte a templomot az idő viszontagságaitól, de csak 1958-ban sikerül ismét pénzalapokat teremteni újabb javításokra. Új födémet igényelt a templom, és ekkor egy helytelen határozat következtében zsindely helyett eternitlemezekkel, majd később hullámpalával födték. Igaz, hogy a hullámpala tartósabb a zsindelynél, de egy XIII. században épült, ma műemlék templom eredeti formáját, az eredeti építkezési anyagokat tilos megváltoztatni.

Ezt a hibát csak 2013-ban tették jóvá, a templom újrafödésével, amikor hódfarkú cserepet használtak tetőhéjazatul.

A templom többszöri újjászületése a híveit összetartó református egyház erejének bizonyítéka.

A templombelső szembetűnő jellegzetessége az enyhén csúcsíves diadalív, valamint a déli falon található, a mai bejárat egykori elődje, a befalazott ajtó. Feltételezhető, hogy a bővítés előtti

templom ajtónyílásának körvonalai látszanak. Az északi fal máig megőrizte a kőből faragott egykori szentségtartó fülkét. A déli falon is található egy téglalap alakú üreg.

Az egykori gótikus boltozatnak nincsenek fellelhető nyomai. Az utólag kialakított mennyezet kazettás kivitelezésű, de a kazetták nem díszítettek.

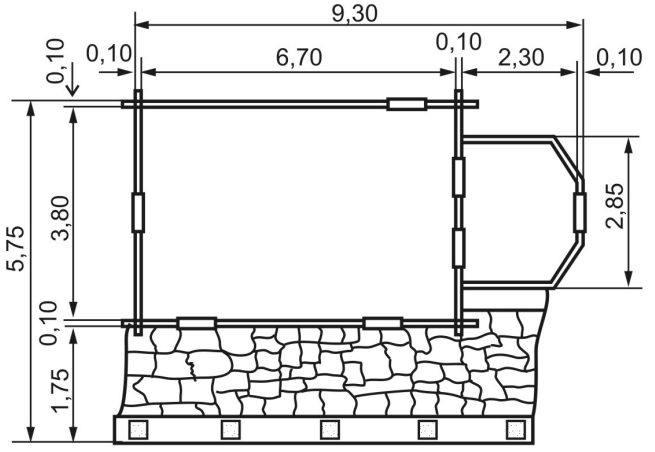
A szent teret ékesíti a Bábocról átmentett, részben átfestett, id. Umling Lőrinc kézjegyét őrző szószékkorona, valamint az 1868-ban Kézdivásárhelyen készült sipos orgona, Kolonics István műve. A torony lemezzel való befödése Boné Lajos Kidén szolgáló református lelkész nevéhez kapcsolódik, aki nemcsak a kidei templomtornyot fedte újra horgonyzott lemezzel, hanem Erdélyszerte több tucatnyit. Így mentett meg számos templomot a végleges pusztulástól.

AZ ORTODOX TEMPLOM

A kidei, eredetileg görög katolikus, ma ortodox fatemplom a helység egyik különlegessége. Tömeghatása, méretarányai, magasba nyúló karcsú, nyitott körtornácos tornya a népi faépítészet gyöngyszemévé emeli. Alaprajza (*15. ábra*) az ortodox fatemplomtípusok Virgil Vătăşianu által meghatározott négy alaptípusának egyike.

A görög katolikus fatemplom az Erdélyről készült első katonai felmérés térképén 1769-ben is fellelhető. Hodor Károly erre az évre datálja a templom születését. Építésekor a ma is használatban lévő ortodox temető területén volt, utólag szántalpakra téve vontatták mai helyére.

A templom (*16. ábra*) oldaltornácos, bejárati előtér nélküli. A téglalap alakú hajót az ötoldalú záródású szentélytől elválasztó fal határolja be. A hajó dongaboltozatú, amit a tér növelésének céljából építettek. A torony ácsolási technikája megegyezik az átlag fatemplomoknál alkalmazott technikával. A toronysisak nyolclapú gúla, a népi faépítészet különlegessége. A körtornác méreteiben nem haladja meg a torony négy oldala által behatárolt méretet, hozzásimul a torony falához. Ebben különbözik a kalotaszegi templomtornyok nyitott körtornácától. Az épület talpgerendákon nyugszik. Az oszlopok könyökfákkal vannak megerősítve, amelyek fecskefarkú kötésekkel csatlakoznak a koszorúgerendákhoz. Az épület elemeinek rögzítéséhez kizárólag faszegeket használtak.

15. ábra
Az ortodox fatemplom alaprajza

16. ábra
Az ortodox fatemplom

17. ábra
Az ortodox templom úrasztala

A templomban található úrasztala (*17. ábra*) kőből faragott díszítőelemei (*18. ábra*) a híres kidei kőfaragómester, Sipos Dávid keze munkájára utalnak. Az úrasztalán található fúratok, valamint a faragott tartóoszlop arra utal, hogy az asztallap és a tartóoszlop eredetileg szószék részeinek készült, netán egy szétszedett szószék alaplapja és tartóoszlopa lehetett. A toronyban emblémás harang lakik.

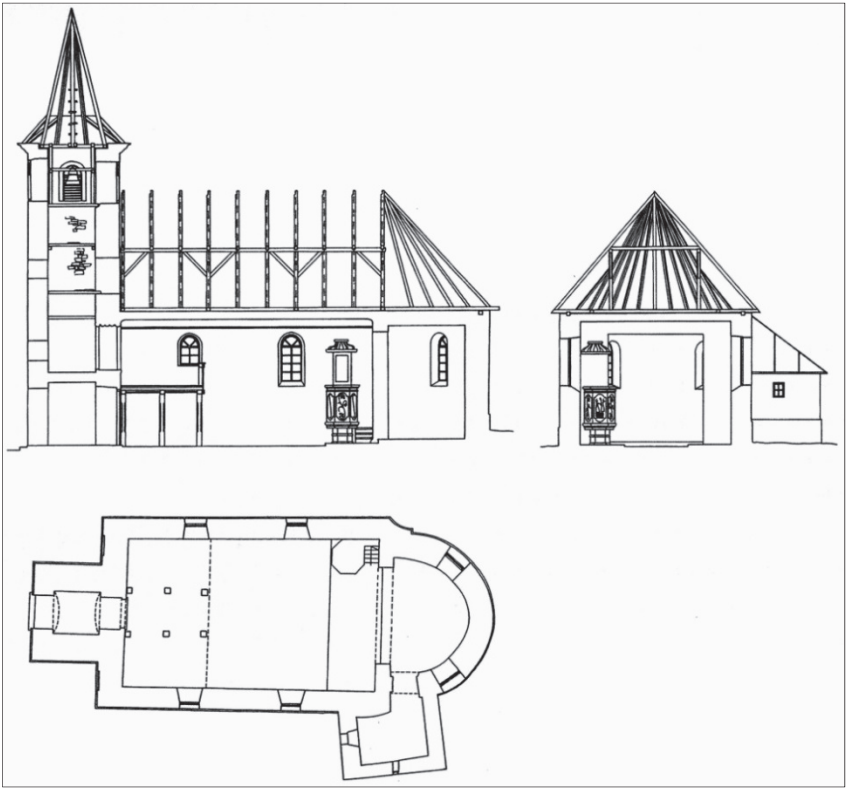

18. ábra
Az ortodox templom úrasztalának tartóoszlopa

A KATOLIKUS TEMPLOM

A reformáció után, közel kétszáz éven át a katolikus vallás Kidén is háttérbe szorult. Csak 1766-ban indult újra a szervezkedés, amikor a Ferenc-rendi szerzetesek egyik képviselője Kidén is elkezdi tevékenységét. Ezt a visszatérítési folyamatot az ellenreformáció szellemisége is segítette. Minden vallásgyakorlás feltétele a templom. A katolikusok 1766-ban templomot építenek, paplakkal együtt. A templom csaknem hatvan éven át megfelelt az eklézsia szükségleteinek, de egyre inkább kicsinek bizonyult, hiszen a hívek száma fokozatosan növekedett, meghaladva a százat. Eljött az ideje egy nagyobb befogadó képességű templom építésének.

1824-ben a katolikusok megépítik új templomukat, az előző templom helyére, a ma is használatban lévő istenházát (*19.* és *20. ábra*).

19. ábra
A katolikus templom vázlatrajza
Forrás: Istvánfi–Veöreös 2002. 56.

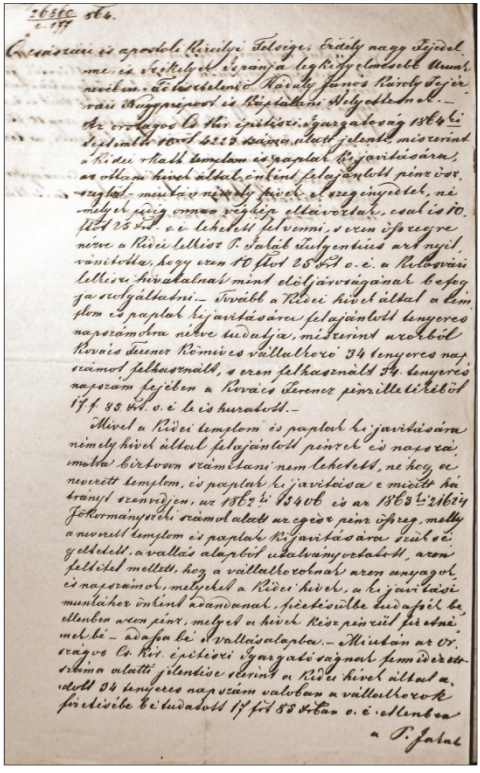

20. ábra
A katolikus templom

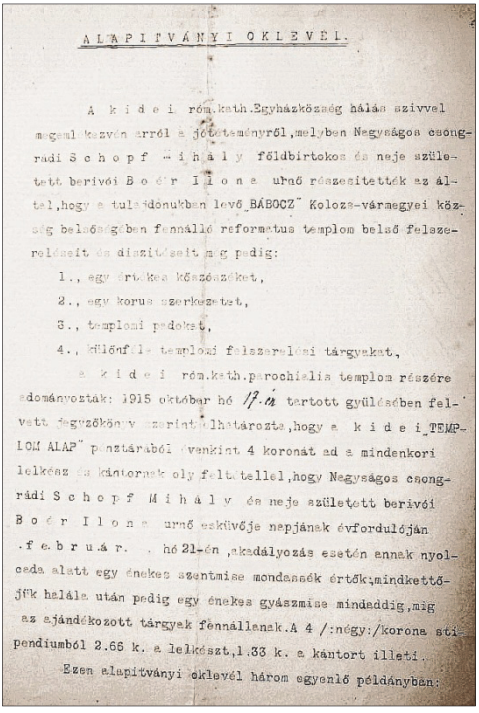
Kide a vidék katolikus központjává válik, anyaegyháza lett a környékbeli 53 településen élő katolikusságnak. Bádok, Csomafája és Borsa is a kidei anyaegyház filiája, ekkor az 53 filia katolikus híveinek száma 379 lélek.

1863-ban, templomuk 39-ik évében ismét építkezésbe kezdenek. A zsindellyel fedett épület ugyanis olyannyira megrongálódott, hogy elkerülhetetlenné vált általános felújítása, javítása. Az akkori Főkormányszék jelentős pénzösszeget (1721 Ft 12 kr) utalt át a templom javítási munkálatainak finanszírozására. Válaszként a kidei hívek is nagy lelkesedéssel vállalták, hogy a templomépület javításához lehetőségeik szerint ők is hozzájárulnak „tenyeres és szekeres" munkával. Pénzbeli hozzájárulásukat is ígérték, így szerettek volna segíteni az építkezésben részt vevő vállalkozóknak. Az adományok pontos elszámolásának módjáról is megállapodás született. De mint legtöbb építkezési munkálat, a templomjavítás sem ment zökkenőmentesen.

1864-ben keltezett Páter Jakab kidei szerzetespap levele (*21. ábra*) szerint

21. ábra
Páter Jakab levele a kideiek elszegényedéséről

ALAPITVÁNYI OKLEVÉL.

A kidei róm.kath.Egyházközség hálás szivvel megemlékezvén arról a jótéteményről,melyben Nagyságos csongrádi Schopf Mihály földbirtokos és neje született berivói Bodor Ilona urnő részesitették az által,hogy a tulajdonukban levő „BÁBOCZ" Koloz-vármegyei község belsőségében fennálló református templom belső felszereléseit és diszitéseit mig pedig:

1., egy értékes kőszószéket,
2., egy korus szerkezetet,
3., templomi padokat,
4., különféle templomi felszerelési tárgyakat,

a kidei róm.kath.parochialis templom részére adományozták: 1915 október hó 17-én tartott gyülésében felvett egyezkönyv szerint elhatározta,hogy a kidei „TEMPLOM ALAP" pénztárából évenkint 4 koronát ad a mindenkori lelkész és kántornak oly feltétellel,hogy Nagyságos csongrádi Schopf Mihály és neje született berivói Bodor Ilona urnő esküvője napjának évfordulóján február hó 21-én ,akadályozás esetén annak nyolcada alatt egy éneknes szentmise mondassék értök;mindkettőjök halála után pedig egy éneknes gyászmise mindaddig,mig az ajándékozott tárgyak fennállanak.A 4 /:négy:/korona stipendiumból 2.66 k. a lelkészt,1.33 k. a kántort illeti.

Ezen alapitványi oklevél három egyenlő példányban:

22. ábra
A bábociak adománylevele

„*a hívek által önként felajánlott pénzösszegből – miután némely hívek elszegényedtek, némelyek pedig onnan végkép eltávoztak, csak is 10 ft 25 fillért lehetett felvenni*”.

Jelentéktelen összeg, mondhatjuk, ám ez az összeg a település súlyos elszegényedéséről tanúskodik.

A katolikus templom történetében érdekes eseménykényt említjük meg azt, hogy a gyülekezetét vesztett báboci református templom telkének tulajdonosa az árván maradt templom kellékeit a kidei katolikus hitközségnek adományozta (*22. ábra*).

Az adomány legértékesebb darabja a kőből faragott szószék, ami a híres kidei kőfaragó, Sipos Dávid munkája, az erdélyi művészi kőfaragás egyik szép példája (Bernád Rita 2009, 210–213.). Az adományt átvevő katolikus pap a székely prózaíró Nyírő József volt, aki abban az időben Kidén teljesített szolgálatot.

AZ UNITÁRIUS TEMPLOM

A reformációt követő évtizedekben az unitárius egyház is jelen van Kidén, olyannyira, hogy a reformátusok templomuk átadására kényszerülnek az unitáriusok javára. 1595-ben az egész falu az unitárius vallás követője. Ebben az időben bő egy évszázad alatt a templomot az unitárius egyház birtokolja. Közben váltakoznak Erdély fejedelmei, s hogy a fejedelem kegyeibe fogadja őket, a főurak többször változtatják vallásukat, a köznép pedig felsorakozik mögéjük. A nagy fejedelem, Bethlen Gábor idején például újra a reformátusok kerülnek túlsúlyba Kidén.

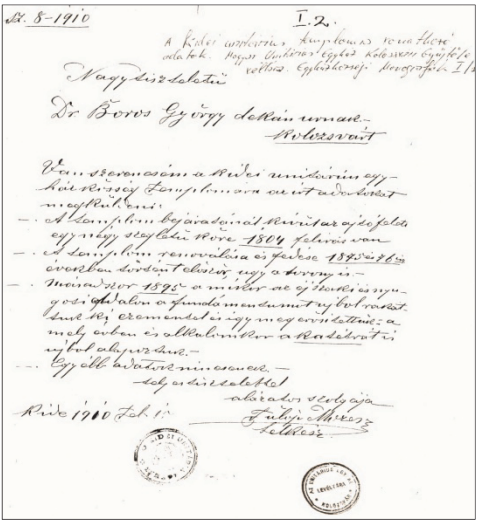
Viszaszerzik az unitáriusoktól templomukat, de az unitáriusok megtarthatják a templom egyik harangját. Majd csak száz év múlva, 1728-ban, az akkorra már számban is meggyengült unitárius eklézsiától a reformátusok a templom egykori harangját is visszaveszik.

Erejükhöz mérten a tovább gyengülő unitárius egyház hívei 1750-ben építik kis fatemplomukat. Korabeli krónikás feljegyzi, hogy „*ezen kis fatemplom 1797 táján sorvadozó állapotban lévén"* Szentiványi Sámuel királyi táblabíró, e táj pártfogója adományából a hívek felépítik „*a most fenn-álló szép kis kőtemplomot cseréppel fedve*" (Hodor, 1837. 889.) (*23. ábra*). Templomukat 1875–76-ban, majd 1895-ben javítják. Ötven év elteltével a templom, amely eredetileg zsindelyes tetővel épült barokk stílusjegyeket viselő boltozattal, újabb nagy javításra szorult. A barokk boltozatot lebontották, mert a beomlás veszélye fenyegette, a zsindelyes tetőt cseréppel héjazottá alakították. A templom építését és javítási munkálatait a szószék újbóli alapozását igazolja (*24. ábra)* egy 1910-ben keltezett levél. A Sipos Dávid iskolájából kikerült, kőből faragott szószéket a *25. ábra* mutatja be.

Kide lakossága napjainkban is egyre fogyatkozik. Félő, hogy ha ez így folytatódik, nem lesz, ki az omladozó templomokat ismét használatba vegye. Van tehát mindegyik felekezetnek temploma, de ahogyan a népesség létszáma alakult a XIX. század közepétől a XX. század végéig, nem is következhetett be más változata a templomok használatának. A település történetében a XIX–XX. század fordulója jelentette a csúcsot a lakosság létszámát illetően. A XX. század harmincas éveitől kezdődően napjainkig csak létszámcsökkenést figyelhetünk meg. E folyamat okainak tisztázása a szociológiai kutatás feladata.

23. ábra
Az unitárius templom (archív felvétel)
Forrás: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, (MUEKvGyLt,) Egyházközségi monográfiák, I/1.

24. ábra
A templom építését és javítási munkálatait, a szószék újbóli alapozását igazoló levél
Forrás: MUEKvGyLt, Egyházközségi monográfiák, I/2.

25. ábra
Az unitárius templom szószéke

A KŐBŐL ÉPÜLT TELEPÜLÉS

A KŐ KIDE NÉPI ÉPÍTÉSZETÉBEN

„Hírit sem hallották apáink olasz fokoknak, sem pléhcsatornának, sem semmi féle idegen, költséges és nekünk nem való dolognak: de mindig olyan matériával építettek, amit ez a föld adott: fával és nyers kővel…”

Kós Károly

A három oldalról erdővel szegélyezett völgyben a Kidére látogatót különös érzés keríti hatalmába a terméskőből rakott, vakolatlan lakóházakat, gazdasági épületeket, kerítéseket látván, amelyek a település két utcája mentén sorakoznak évszázadok óta. Ez Kide jellegzetessége.

Kőből van itt minden építmény, s bár az egykori szalmahéjas tetőket mára már felváltották a cseréppel, palával fedett építmények, áll még ma is egy szalmafedeles ház és egy gabonás, régmúlt idők hírmondóiként. A kőből rakott vakolatlan falak s kucsmaként a falakra telepedő magas szalmafedeles tető az egykori családi fészekteremtés beszédes példája.

Az építkezés jellegét, stílusát a könnyen elérhető olcsó és bőségesen található természetes anyagok is meghatározzák. Kide a népi kőépítészet példája.

„*A kő felhasználása a magyar népi építészetben kevés helyen, és ott is csak egy-két évszázada vált gyakorivá. A kedvező természeti adottságok, ha a körülmények alakulása folytán az ehhez szükséges szakértelem is rendelkezésre áll, bárhol virágzó kőépítészet kialakulásához vezethetnek, mint a közeli – egykor szintén Doboka vármegyéhez tartozó Borsa völgy példája mutatja*” (Gilyén Nándor 1999. 130.). Volt kő, és a szakértelem sem hiányozhatott, hiszen a Doboka várát őrző és kiszolgáló kidei nemesek eltanulhatták a kőépítészet tudáshalmazát a várépítőktől. A XV. században Kolozsváron és a közeli Kalotaszegen a templomépítés láza tapasztalható. Épül a kolozsvári Szent Mihály-templom, de Kalotaszegen is

ekkor épül a késő gótika formanyelvét felhasználó templomok sora. A kőépítészet mesterei gyakran megfordulnak Kolozsváron és környékén. Volt ahonnan és akitől ellesni, netán megtanulni a kőépítészet mesterségét. A közeli Bonchida is lehetett az építészmesterséget gyakorlóknak tapasztalatot nyújtó telepe. Az viszont bizonyított, hogy a szamosháti kőbányákból származó dácittufát a bonchidai kastély építkezéséhez is felhasználták. Ez olvasható abban a levélben, amelyet gr. Bánffy Dénes írt 1748. június 1-jén gr. Teleki Ádám tábornoknak, és engedélyt kér tőle, hogy emberei követ termelhessenek ki kendilonai birtokán:

„*Ennek előtte is megtaláltam vala a M[é]l[tosá]g[o]s Urat a Kendi Lonai Határon valamely épülethez meg kívántató kő Hanyathatas végett; Lévén pedig ujolag is szükségem, Bonczhidai épittetésemhez kövekre, mivel azon Helyen, az hol azon kövek hányattatnak se kaszáló sem pedig vetés nincsen, bátorkodtam a M[é]l[tosá]g[o]s Urat kérnem bizodalommal, méltóztassék maga Lonai Tisztinek parancsolni, hogy embereimnek azon régi Helyen követ hányni meg engedgye*…”. (Kelemen Lajos 1982. 247.)

A kidei építők által széles körben felhasznált kő a könnyen faragható, darabolható, vulkáni hamuból képződött tufa (*26. ábra*) tulajdonságainak köszönhetően ideális falazóanyag.

26. ábra
A kő Kide építészetében.

Szilárdsági tulajdonságai kedvezőek, jóval felülmúlják a tégla teherbírását. (A tégla teherbírása 10-50 kg/cm^2, az alacsonyabb értékek a kézi gyártású, tömörítetlen téglára vonatkoznak.)

A kidei dácittufa változatos színezetű. A világoszöld színtől a zöldessárgáson át a sárgás meszes színű változatok mind fellelhetőek a település határában kialakított kőfejtésekben. Fajsúlyát illetően a közepes fajsúlyú kövek csoportjába sorolható. Összehasonlítva a gránittal, amelynek fajsúlya 2500-2800 kg/m^3, vagy a bazalttal, amelynek 2100-2600 kg/m^3, a dácittufa 1800-2200 kg/m^3, tehát kisebb fajsúlyú kő. Teherbírása ugyan kisebb a grániténál, 450-600 kg/cm^2, a gránité 600-900 kg/cm^2, de még így is tízszerese a tégla teherbírásának (Déry Attila 2010. 88–116.).

Megemlítjük azt is, hogy kedvező tulajdonságainak köszönhetően nemcsak a népi építészetben használták a dácittufát, hiszen aránylag könnyen profilozható, faragható, lapokra hasítható, amely tulajdonságok szélesítik felhasználhatóságát. Falazóanyagként az egész Borsa völgyében használták. A völgy településeinek épületei jelentős részarányban, 50-70%-ban kőfalazatúak. Ebben a tekintetben például Kidén a XX. század első felében végzett felmérés szerint 77,3 %-os a kőfalazású épületek részaránya (*Ház és ember*, 11/1997. 33.).

Noha a Kide völgye három oldalról erdővel övezett, az itt található épületfát csupán vázszerkezetek, valamint tetőszerkezetek szilárdsági elemeiként használták.

A település lakói ismerték a kibányászható és építkezésre alkalmas terméskő tulajdonságait. Dűlők nevéhez társították a kitermelhető, minőségi tufát. Így a Hosszúirtvány nevű határrészben a világossárga, fehéres, csillámos, könnyen lapokra hasítható változat található. Az itt fejtett nagyméretű lapokat a járófelületek kikövezésétől az építőkövek szabásáig bárhol fel lehetett használni. Ugyanebben a dűlőben még egy szürkés-zöldes változat is előbukkant, amit nagyobb kőtárgyak készítésére, például kapusasok, kőválykú, sírkövek faragására használtak (*27. ábra*).

Egy másik lelőhely a Mátécsorgónál volt. Innen fejtették a csiszolható, szürkés-zöldes tufát. Ennek apró szemcsés szerkezete egy keményebb változatát képezi a kidei dácittufának. A Szomolyás kútnál található kővel a sütőkemencék sütőfelületét burkolták. Ezt a változatot hőtágulási, hőtárolási és -átadási tulajdonságai tették alkalmassá különleges felhasználásra.

A legnagyobb mennyiséget a nagy szemcseszerkezetű, csillámos, lyukacsos dácittufa képezi. Ilyen változat található a Burzuk-hegy alján.

27. ábra
Kőből faragott kapusas

A kagylósan hasadó szürkészöld színű, jól csiszolható változatot éppen kagylóssága miatt kevésbé használták falazásra.

A Máté-csorgónál, a közösségi kőbányából bárki készíthetett magának épületkövet. A kőfejtéshez majdnem mindenki értett. Egymást segítve, közösen termelték ki a szükséges épületkövet az építendő családi házhoz, gazdasági épülethez.

Feltehető egy kérdés azzal kapcsolatosan, hogy tulajdonképpen mikorra tehető a kőépítészet kezdete Kidén. „*A kő felhasználása a magyar népi építészetben kevés helyen, és ott is csak egy-két évszázada vált gyakorivá. A kedvező természeti adottságok, ha a körülmények alakulása folytán az ehhez szükséges szakértelem is rendelkezésre áll, bárhol virágzó kőépítészet kialakulásához vezethetnek, mint a közeli, egykor szintén Doboka vármegyéhez tartozó Borsa-völgy példája mutatja*.” (Gilyén Nándor 1999. 130.)

A kőépítészet térhódításáról beszél egy 1943-ban készített felmérés is. Ekkor a meglévő 120 házból 116 kőfalazatú, kívül vakolatlan ház volt. A kideiek nemcsak a kőfejtéshez, de a falazáshoz is értettek. Az 1750-ben készített Ciráki-féle felmérés Kidét kőművesfalunak minősíti, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük a település természeti adottságait. Ehhez a minősítéshez a mezőgazdasági tevékenységek alacsony jövedelemhozadéka is hozzájárult. A kőművesség a lakosság egy részének jövedelemkiegészítő tevékenységévé vált.

A XII–XIII. században már meghonosodhatott valamilyen mértékben a kőépítészet Kidén. Erről tanúskodnak a református templom javítása alkalmából előkerült faragott, profilozott kőtöredékek, egy korábbi templom, netán nagyobb építmény részei.

A boltíves építmények kategóriájába sorolható az a hat áteresztő híd, amely a település területén található.

28. ábra
Boltíves kőhíd

Teherbírásuk nagyobb a pincék boltíveinek teherbírásánál. Egy boltíves hidat mutat be a *28. ábra*.

Szintén különleges kőépítmény a kutak kőfala, a kőbélés (*29. ábra*) Mindkét kőépítmény a szaktudás csúcsát jelenti. A kidei kőművesek ilyen téren is hírnevesek voltak.

29. ábra
Kőbéléses kút

A KŐÉPÍTÉSZET KIDEI JELLEGZETESSÉGEI

„A házaknak semmi közük sincs az emberekhez. Úgy vannak a görbe dombokon, hajlásokon elszórva, mintha a kőkorszakból maradtak volna vissza. Nyers termésszikláből vannak összerakva, vakolatlanok és fekete zsúpszalmából magas tetőt kontyoltak nekik. Kietlenül furcsán hatnak."

Nyírő József

A KIDEI LAKÓHÁZ

Így emlékezik a fiatal katolikus pap, Nyírő József új szolgálati helyére, Kidére A mai település csupán annyiban különbözik a mottóban leírt látványtól, hogy eltűntek a magas, fekete zsúptetők. Felváltották ezeket a tartósabb, kevésbé tűzveszélyes cserép- vagy palahéjazatok. Alacsonyabbak lettek a tetőszerkezetek, s az egykor a pitvarból induló, a taposott szalmatetőt áttörő szabadkéményeket felváltották a téglából rakott szabványos, füstelvezető kémények. Ami viszont ma is Kide jellegzetessége, az a vakolatlan kőfalak látványa. És ha már nem volt szükség a magas és meredek tetőformára, a kontyolt tetőket csonka kontyosakká, majd oromfalasokká változtatták át az építők.

A XIII–XV. századig „*a falusi lakóház-építkezésben a kő építőanyag, az alapozáson kívül, a pincében jelenik meg… Kőből falazott lakóházakat általában a falusi társadalom felső rétege épített…*" (Pálóczi Horváth András 2001. 221–260.)

Hogy mennyire érvényes ez a megállapítás egy olyan tájegység esetében, ahol a legnagyobb mennyiségben található természetes építőanyag a kő, mint Kidén, régészeti feltárások eredményeinek feldolgozásával lehet majd eldönteni.

Egy jellegzetes kidei lakóház, amely az általánosan Borsa-völgyi lakóházak minden elemét magába foglalja, nevezetesen a kőből rakott, vakolt vagy vakolatlan falakat, a kontyos típusú szalmatetőt, a pitvart és a szabadtűzhely fölé helyezett szabadkéményt a *30. ábra* mutatja be. A lakóház kétosz-

30. ábra
A pitvarba elhelyezett szabadkémény

tású. A pitvar hosszában, az udvar felől nyitott tornác található. A füstelvezető szabadkéményen az 1869-es évszám látható, ami a legrosszabb esetben is a kémény építésének évét örökíti meg. Az sem kizárt, hogy az évszám a házépítés éve.

A kidei lakóház építészeti elemeiben fellelhető a székely boronaház néhány sajátossága is, amelyeket a Dobokavár kiszolgálására, őrzésére a tatárjárás után áttelepített székelyek hoztak magukkal a térségbe. Az egy lakóteres, majd a kétosztású pitvaros-tornácos kidei ház néhány hasonlatosságot mutat a székely házzal. Utóbbi ugyan zömökebb, nagyobb lakóterű, de beosztása mondhatni megegyezik a kidei kőből épült lakóház

beosztásával. A székelyek lakóhelyeit kiterjedt fenyőerdők vették körül, bőséges választékát kínálva az épületfának.

Az épületek tetőszerkezetének héjazata a székely építészetben a zsindely, a dránica és a deszka. Kisebb mértékben használták a szalmát, nádat épületek fedésénél. A Borsa-völgyi települések környékén nem volt fenyőerdő. Ezzel magyarázható, hogy sem a boronaház, sem a fából készült tetőhéjazat nem honosodott meg ezen a vidéken. Még a fafeldolgozó kalotaszegi települések (Magyarvalkó, Magyargyerőmonostor stb.) közelsége sem befolyásolta a Borsa-völgyében kialakult népi építészetet, a híres kalotaszegi zsindely használata sem terjedt el e vidék népi építészetében. Bőven volt szalma, hát ezt használták födémként. Az általánossá vált taposott szalmatetőhöz, a szalmahéjazat kialakításához főleg búzaszalmát használtak Kidén.

A tetőszerkezet szilárdsági elemei a gerendák, szarufák tölgyből és a környező, lomblevelű erdők fáinak felhasználásával épültek. A magas, meredek, kontyolt típusú fedél a csapadék gyors levezetését biztosította (*31. ábra*). A szalmahéjazat készítése csapatmunka volt. A búza- vagy ritkábban a rozsszalmát a földön tincsekbe rendezték, úgy, hogy a szalmaszálak lehetőleg párhuzamosan illeszkedjenek a tincsbe.

A szarufákat körbelécezték, vagyis 5-6 cm vastagságú fákat szegeztek a szarufákra, amelyek egymástól 50-60 cm távolságra körbekerítették az előre felállított szarufákat. A szegek is fából készültek, és azonkívül, hogy rögzítették a körbeszaladó lécezést, szalmatartó tüskékként is szerepet játszottak a tető kialakításában. A tincsekbe rendezett szalmát megnedvesítették, ezáltal jobban alakíthatóvá vált, nem töredezett. A szalmát egy időben rakták fel a tető egyik oldalának teljes hosszában. Ezt a műveletet többen is végezték, felsorakozva a léceken. A szalmatincseket a lécek közé rakták, lábbal taposva tömörítették (*32. ábra*).

31. ábra
Magas, meredek tetőszerkezet építése

32. ábra
Taposott szalmafedélrakás

Ezt a műveletet örökíti meg a taposott szalmafedél megnevezés. Az így felrakott szalmaréteg elérheti az 1-1,5 méter vastagságot is, ami jelentős súllyal terheli a tetőszerkezetet.

Abban az időben, amikor a lakóházaknak nem volt füstelvezető épített kéményük, és a füst a tetőtérbe áramlott, a szalmahéjazatot kátránnyal telítette a szalmahéjon átszivárgó füstgáz, olyannyira, hogy az önhordóvá vált, adott esetben szarufák hiányában sem omlott össze. A szalmatető gerincét ágasfákkal rögzítették a felső sor léchez, ami megakadályozta, hogy a szél megbontsa a szalmatetőt.

A hagyományos magyar lakóház tetőszerkezete kontyos, ami azt jelenti, hogy a tető négy síkjának egyike sem függőleges (Barabás Jenő–Gilyén–Nándor 1979. 45–60.). Mindegyik sík egy bizonyos szöget zár be a függőlegessel (*33. ábra*). A szász építészet hatására jelenik meg az oromfalas tetőszerkezet. Ebből a tetőszerkezet-típusból a csúcs lemetszésével alakult ki a csonkakontyos változat (*34. ábra*).

33. ábra
Kontyolt tető a kidei tájházón

34. ábra
Csonkakontyolt tető

Annak ellenére, hogy már II. József osztrák császár törvénnyel tiltotta meg a tűzveszélyes és gyúlékony anyagok tetőhéjazatként való használatát, Kidén még a XX. század elején is szalmát használtak erre a célra. Csak a század közepén, a cserép térhódításával szűnik meg a szalma használata, a meglévő 149, szalmával fedett lakóházat (ennyit mutatott ki egy 1900-ban készített felmérés) lassan újrafödték, de most már cseréppel. Ennek ellenére 1942-ben még mindig volt 55 szalmatetős lakóház Kidén. Mára már csak egyetlen lakóház maradt hírmondóként az egykori népi építészet szalmafedeles korából, és tájházként őrzi a hagyományt, emlékeztetőül.

A kidei kőépítészet színfoltja a lakóházak, gabonások boltíves pincéi (*35. ábra*). Kőből falat rakni nem egyszerű feladat. Kőből boltívet rakni már mesterműnek számít. A falakat terhelésre és kihajlásra méretezik. A boltíveket az önsúly és a terhelés függvényében tervezi napjaink építésze.

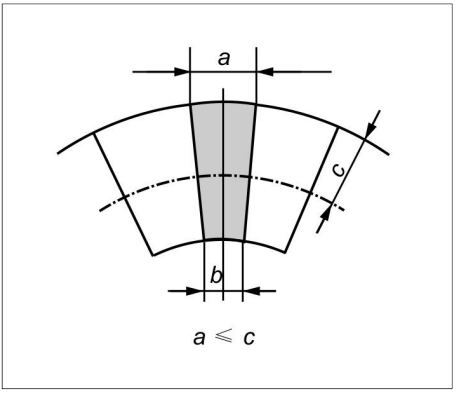
35. ábra
Kőből rakott boltíves pince

A kőfal „kritikus kérdése” az alapozás és a kövek közötti kötés. A boltíveknél az oldalnyomás kérdése tette próbára az egykori mestert, de még ma sem egyszerű feladata a tervezőmérnöknek. Komoly szakértelmet feltételez a boltív építése. Csak igényes és anyagilag is biztos megrendelő építtetett boltíves pincét. Nem is építettek akárhová boltíves pincét kőből.

A pincék boltozását megkönnyítő körülmény, hogy az oldalnyomás a talajszint alatt fejti ki hatását, így a talaj szilárdsági jellemzőinek függvényében lehet terhelni a boltívet. A boltívek kiforrott elméleti elvek alapján történő statikai tervezése a XVIII. század után kezdődött és terjedt el, bár jóval azelőtt is építettek szebbnél szebb boltíves épületeket. Különösen a templomok, katedrálisok esetében épültek bámulatra méltó merész alkotások, de ezek egy-egy híresség nevéhez kapcsolódnak. A kidei boltíves pincék építői nem végeztek a mai értelemben elfogadott tervezői munkát. Ismertek bizonyos mesterségbeli alapelveket, és alkalmazták is ezeket. Tudták például a köveket méretre profilozni, tudtak alakzóívet, szaknyelven romenádot (*36. ábra*) ácsolni, feldúcolni az alakzóívet.

36. ábra.
Boltív építéséhez készített ácsolás (romenád)

37. ábra
A zárótégla(kő) méretei

Ismerték a boltívrakás szabályait, például azt is, hogy a zárókő belső szélessége nem lehet nagyobb, mint a boltozat fél vastagsága (*37. ábra*).

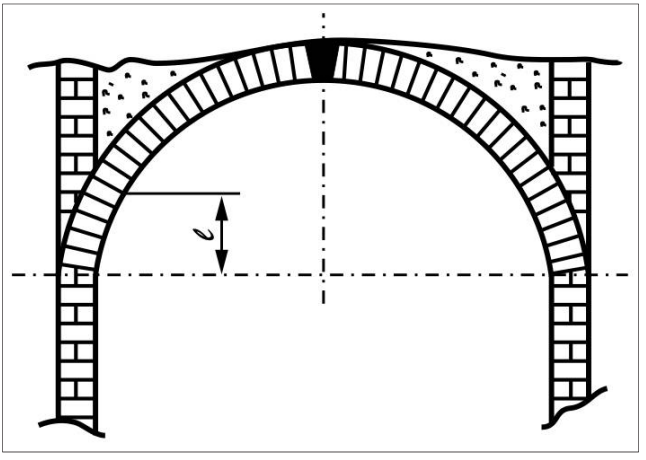
Az is mesterségbeli tudás volt, hogy milyen „*mélységig kötötték bele a falba a boltozatot*” (Déry Attila 2010. 78–83.) (*38. ábra*).

Kőfalak és kőboltozatok építésénél többször is megszakították a falazást, hogy a kötőanyag, a habarcs kellőképen megszilárduljon.

Csak teljes megszilárdulás után folytatták a következő szakasz építését. A kőből rakott boltozatokat méretre kifaragott kövekből építették. A megfelelő mennyiségű faragott követ előre elkészítették.

Csak a könnyen faragható, profilozható kő volt megfelelő boltívnek.

A félkör alakú boltozat alsó harmada, a boltláb a szabály szerint másfél tégla vastagságú. A középső harmada egy, a záradékrész fél tégla vastagságú. A félkör alakú boltozatot dongaboltozatnak is nevezik. Ezt a boltívtípust lehet tanulmányozni Kidén.

38. ábra
A boltozat beköltésének mérete a falban

39. ábra
Kőlapokkal fedett kerítés

40. ábra
Telepített növényekkel fedett kerítés

A boltozatoknak számos változata ismeretes, mindegyiknek bonyolultabb tervezési és építési szabályai vannak, mint a dongaboltozatnak. A több évszázados gyakorlati tapasztalat jó néhány számítási módszert is eredményezett, többségük tapasztalati képleteket is kifejlesztett, amiket a tervezésben ma is lehet használni.

A kidei telkeket napjainkban is kőkeritések választják el, melyeket terméskőből profilozott elemekből raktak. Tetejüket faragott kőlapokkal (*39. ábra)* vagy növénytelepítéssel zárták (*40. ábra*).

CSŰRÖK, PAJTÁK, KERÍTÉSEK

A településen meghonosodott gazdasági épületek építési technikája már nem annyira egységes, mint a lakóházak esetében ez kimutatható. A csűrök kőből, fából, de vegyes technikával, vagyis a fa és a kő falazóanyagként való használatával egyazon épületen belül is épültek. A telek méretei meghatározók voltak a csűr elhelyezése szempontjából. A csűrrel egy tető alatt istálló és pajta is helyet kapott. A csűrök nagy többsége nyitott, átjárható, állványos tartószerkezetű építmény (*41. ábra*).

Az istálló falazott épületrész, amely kőből vagy fából épült. Előfordult, hogy a kőfallal kerített istállót a csűrtől zsilipelt gerendafallal választották el. Ezen a közfalon átjáró ajtót is kialakítottak, ami megkönnyíti a takarmány áthordását a csűr tárolóteréből a jászolhoz.

A csűrök, a lakóházakhoz hasonlóan, szalmával fedett, kontyos szerkezetűek.

A szarufák a kötőgerendákba csapolódnak, és párosával a páros fogók kötik össze ezeket.

41. ábra
Álványos, oszlopos nyitott csűr

42. ábra
Falazott istállórész, bedeszkázott csűr

43. ábra
Szalmafedeles gabonás

Az 1-1,5 m vastagságú szalma tetőhéjazat tetemes súllyal terheli a csűr állványos szerkezetét, ami statikai szempontból különös feladat elé állította az építőket. A különlegességet az okozza, hogy az állványos szerkezet oszlopai közötti nyílásokat nem falazták fel terhelést átvevő fallal. Teljesen nyitott csűrök is voltak, ezeknél a szerkezet stabilitását könyökfák, hónaljkötések beiktatásával növelték.

A csűrök kapunyílásai az épület hosszanti oldalán vannak, esetenként kapuszárnyak nélkül. Az épület vázát, ha fából épült, gerendákból, sasfákból alakították ki, majd a sasfák közötti nyílásokat bedeszkázták. A sasok alsó felét ferde kötésekkel erősítették meg a kiborulás ellen (*42. ábra*).

A csűrök építésének íratlan szabályait még akkor is betartották, ha az épületek méreteiben jelentős különbségek vannak. A csűröknek csak a kőfallal épített részét helyezték épített alapozásra. Az oszlopok és talpgerendák alá lapos köveket helyeztek.

A gabonások, a csűrökhöz hasonlóan, kőből, fából és vesszőfonatú falazattal épültek. A négyzet vagy téglalap alakú gabonás bejárati része előtt tornác található. Tetőszerkezete szarufás, szalmával fedett (*43. ábra*).

Ha a gabonás kőből épült, falait nem vakolták, akárcsak a telek út felőli kőkerítését. A telkeket egymástól elválasztó kerítések a közeli erdők vékony, 5-6 cm vastagságú fáiból készültek, de az élő sövénykerítések is gyakoriak voltak.

Az utca felőli kőkerítések magassága 1,2-1,5 méter, amelyeknél a használt kötőanyag az agyaghabarcs.

A MŰVÉSZI KŐFARAGÁS MESTERE, KIDEI SIPOS DÁVID

„A reneszánsz alig élt tovább valahol, mint éppen ebben az ősi városban. A kőfaragásban, ötvösművészetben, az itt élt asztalosok útján a vidék mennyezetfestészetében még a XVIII. században is folytatódik éppen ekkor született itt Sipos Dávidnak a híres magyar kőfaragónak, építőnek és asztalosnak néhány gyönyörű munkája.”

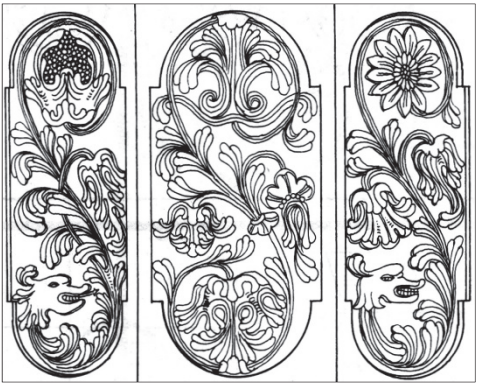
Kelemen Lajos

Kidei Sipos Dávid néven lépett be az erdélyi művészettörténet nagy alkotóinak sorába egy különleges művészi tehetségű kőfaragómester, akinek kilétéről csupán fennmaradt műveit értékelve alkothatunk valódi képet. Kidén élt és dolgozott, itt alapított kőfaragóiskolának is beillő műhelyt. Itt születtek kőből faragott szószékei, melyek művészi színvonalához mérhetőek sem előtte, sem utána nem láttak napvilágot erdélyi mestertől.

Abban a korban volt alkotótevékenységének delén, amikor az ellenreformáció hatásaként a barokk térhódítása válik vezető irányzattá a művészetben Erdély-szerte.

Ennek ellenére Sipos Dávid díszítőművészete a hagyomány folytatójaként a reneszánsz formanyelvét viseli, e stílusirányzat művelőjeként élete végéig kitart. Művei az erdélyi reneszánsz jellegzetes alkotásainak sorát gyarapítják. „*Virágos reneszánsz*”, jegyzi meg a kőszószékek kiváló ismerője és a tárgy szakavatott elemzője B. Murádin Katalin (1994. 9.), az a stílusjelleg, amely tulajdonképpen már a kolozsvári Farkas utcai templom szószékén található díszítőelemekkel kezdődött, közel száz évvel Sipos Dávid munkássága előtt.

Kőfaragványainak egyéni vonásai abban nyilvánulnak meg, hogy művészi szinten egyesíti kompozícióiban az északolasz reneszánsz virágos, akantuszleveles díszítőelemeit az erdélyi magyar népművészet kedvelt virágmotívumaival, a tulipánnal, a napraforgóval, gyümölcsvariációkkal. Ezek jelennek meg szószékeinek mészkőbe vésett tábláin (*44. ábra*).

44. ábra
Sipos Dávid jellegzetes díszítőelemei a római katolikus templomban
Forrás: B. Murádin Katalin 1994.75.

Különösen egyediek azok a faragott táblák, amelyek S-ben kígyózó, finom vonalvezetésű díszítőelemei sárkányfejben kezdődnek (*45. ábra*).

„*Virághímes kőtábláinak vésésénél Sipos Dávid technikai fogása az alap föllazítása pontozó kalapáccsal. Így a durvának tűnő »borzolt« alapból szépen emelkedik ki, hangsúlyossá válik a finom vonalú minta. Ezeken a táblákon szinte mértani pontossággal, általában S alakban vezeti a főindát, melyből gazdagon, dinamikusan burjánzik a változatos virágmotívum, mindig betartva a főirányt.*" (B. Murádin Katalin 1994. 12.)

Amint azt a korabeli krónikás, Rettegi György is megjegyzi: „*Ez* [Sipos Dávid] *jó asztalos, jobb kőmíves, kőfaragó pedig speciális, úgyhogy Erdélyben mása nem volt*" (Rettegi György 1970, 136). Igaza volt Retteginek! Sipos Dávid kőfaragványai nemcsak művészi alkotások, de a kőfaragás technikájának iskolapéldái is. Művész és mester volt egyszerre. Utolérhetetlen szellemisége az erdélyi reneszánsz virágdíszes motívumainak egyéni stílusú alkotójává teszi.

45. ábra
Sárkányfejes faragott kőtábla a római katolikus templomban

46. ábra
A kolozsvári Újhelyi Gábor ötvösmester házának díszítménye, 1724

Balogh Jolán, a Sipos Dávid-életmű kutatója és ismerője a nagy mester asztalosságának emlékeit méltatja írásában (Balogh Jolán 1935. 481.). Bemutatja a bonchidai Bánffy-kastély három faragott ajtaját, megállapítva, hogy e három ajtót díszítő „*gyönyörű akantuszindákban, tulipán és napraforgó virágokban ugyanarra a kézre ismerhetünk, amely egyidejüleg a bonczhidai református templom katedráját faragta, vagyis a jó kőmives, speciális kőfaragó Sipos Dávidra*”.

Utódot nem hagyott, aki továbbvitte volna, folytathatta volna művészetét. Ez is azt igazolja, hogy csak ritkán születnek nagy egyéniségek, nagy művészek, akik maradandó életművet hagynak az utókorra, amit még utánozni sem lehet. Ilyen volt Sipos Dávid az erdélyi rene-

47. ábra
Címeres faragvány 1747-ből (Szamosújvár)

szánsz korában, a XVIII. században, a művészi kőfaragás nagymestere, aki kidei jeltelen sírban alussza örök álmát. Életéről, művészi hitvallásáról művei beszélnek remélhetőleg még sok száz éven át.

Halálát Rettegi rögzíti 1762-ben, mondván: „*Meghala Kidében* […] *egy hétre kőfaragó Sipos Dávid*.”

Az itt látható felvételek mesterségének művészetéről vallanak (*46.* és *47. ábra*).

A FARAGOTT KŐSZÓSZÉKEK ÉPÍTÉSÉNEK TECHNIKÁJA

„Az erdély magyar népművészet lelkének volt tehát egy, bár rövid ideig való, de szép fellobbanása a magyar iparművészet tűzhelyén. Megmutatta világát, a benne élő erőket és szépségeket. Ihletet és értékeket szült.”

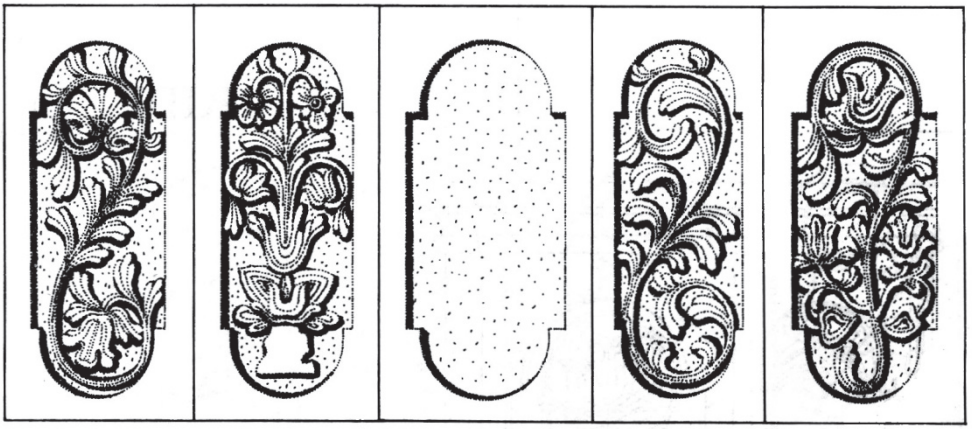
Debreczeni László

A kőből faragott erdélyi szószékek, mint bármelyik templomi szószék, a templombelső bútorzatához tartoznak. A kőszószékek anyaga a homokkő, mészkő, a kidei kőfaragók a helyi adottságot, a dácittufát is előszeretettel használták. A kőfaragvány anyaga vésés közben nem szabad repedjen, vagy hogy kipattogjanak az apró részletek. Tehát nem a legkeményebb, ugyanakkor kopás- és időálló kő ideális kőfaragványok készítésére.

A szószék profilozott elemekből, faragott kőlapokból, lépcsőelemekből épül. A kőfaragómester ismerte a kőfejtőkben található terméskő kifejthetőségét, feldolgozási tulajdonságait. A nagyobb kőtömbök lapokra való hasítása szaktudást igényelt. A követ csak bizonyos irányban lehetett lapokra hasítani. Jól hasadó, tömött kőből, amely apró szemcséjű volt, a legsimább felületű faragványok készültek.

48. ábra
A kidei református templom szószéke

49. ábra
A kidei református templom szószékének faragott táblái
Forrás: B. Murádin Katalin 1994.122.

50. ábra
Szószék a római katolikus templomban

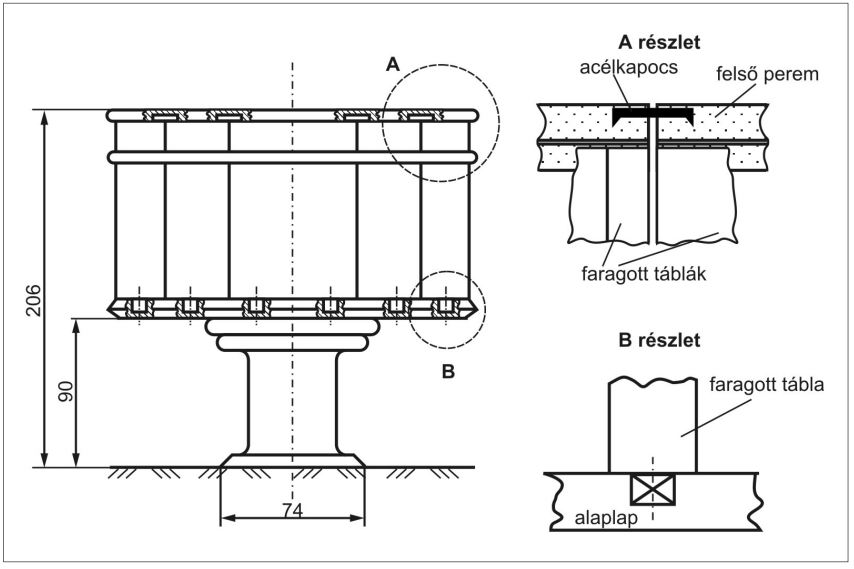

51. ábra
A szószék feliratos táblája a római katolikus templomban

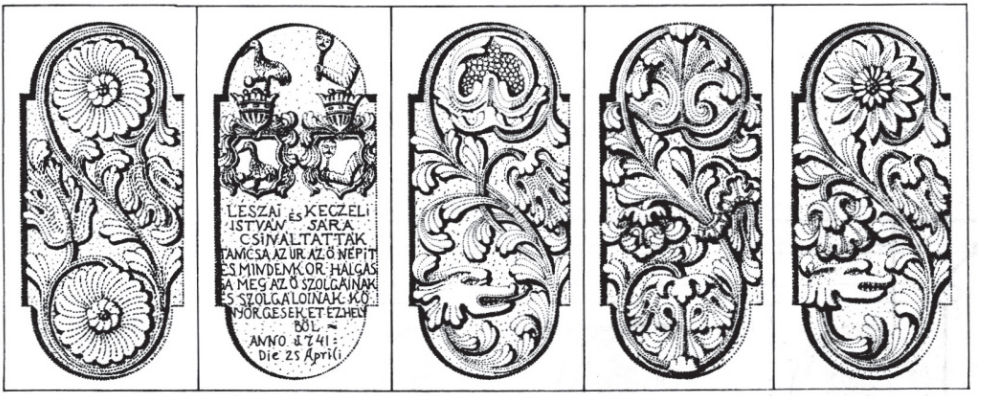
A kőtömböt, amelyből lapokat hasítottak, megtisztították a földtől, növényi maradványoktól, majd a kő hasadásának irányában lyukakat vésték. A lyukakba hasítóékeket vertek. A feszítés hatására levált a kőtömbről a kőlap, amelyet újabb furatokkal és repesztésekkel méretre szabtak. Ezt követte a kőlap egyik lapjának csiszolása, majd az élek derékszögbe faragása és a második oldallap kidolgozása következett.

Miután a kőlapot méretre csiszolták, jöhetett a mestermű faragása, vésése. A díszítőmintákat sablonok segítségével rárajzolták a kőlapra. A minták az illető kőfaragómester egyéniségét, művészi színvonalát tükrözték. A minta vagy sablon egyedi alkotás volt. A faragás a kirajzolt mintát követte. A nagyolást segédek, míg a végső simításokat maga a mester végezte. A kőfaragás csapatmunka volt. A kövek szállítása, forgatása, maga a faragás is nehéz fizikai munkát igényelt. A faragványok különböző fázisainak elvégzésére szakosodtak a csapat tagjai.

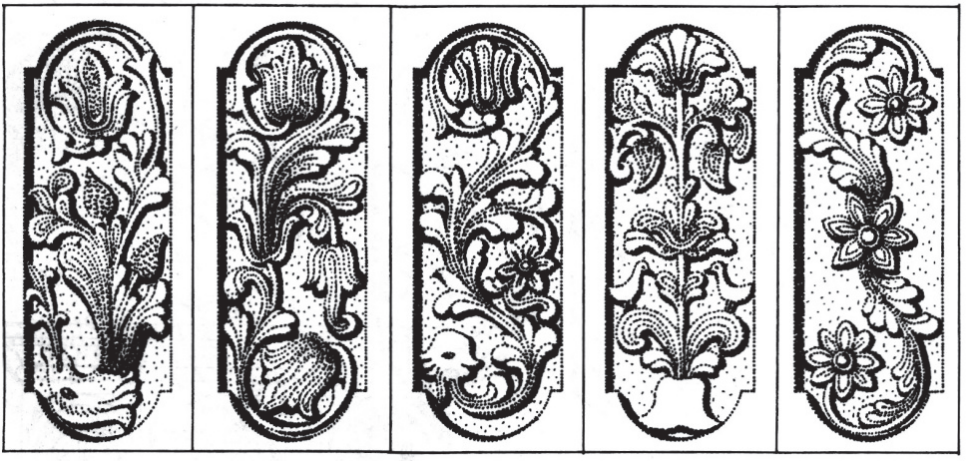
Sipos Dávid szószékei kehely alakú építmények, amelyek két, jól elkülöníthető részből állnak. Ezek a talpazat és a szószékkosár. A két részt profilozott párkány választja el, tagolja. Mesterünk szószékei nyolclapú hasáb alakúak, kosárrészük 5-8 díszített kőlapból áll. A kőlapok hosszanti éllapjait szögbe csiszolva illesztik a következő kőlaphoz, kialakítva a szószékkosár hívek felé néző oldalát (*52. ábra*).

52. ábra
Kőből épült szószékek összeszerelésének módja

53. ábra
A római katolikus templom szószékének faragott kőtáblái
Forrás: B. Murádin Katalin 1994.76

54. ábra
Szószékmintarajz az unitárius templomban
Forrás: B. Murádin Katalin 1994.125.

A hiányzó két lap a szószék bejáratát képezi. A kőlapok az alsó és felső párkány hornyolásába illeszkednek. A párkányokat alkotó profilozott tagozatokat vaskapcsokkal vagy kapaszkodó-illeszkedő faragással kapcsolták egymáshoz. Csak sejteni lehet az egyes elemek összeillesztésének technikáját, annyira pontosan illeszkednek egymáshoz a párkányokat alkotó tagozatok. A pontos felmérést csak a szószék szétszedése tenné lehetővé.

Kide mind a négy templomában megtalálhatók olyan faragott kőalkotások, amelyek Sipos Dávid munkáját vagy követői faragványait dicsérik.

Kide négy templmából kettőben, a római katolikus és az ortodox templomban Sipos Dávid faragványai találhatóak. A református és unitárius templom szószékeit is Sipos Dávid díszítőelemei ékesítik ugyan, de nem lehet állítani, hogy ezek a mester kezemunkái.

A KIDEI REFORMÁTUS TEMPLOM TORONYÓRÁJA

Az óra lüktet lassu percegéssel,
Kimérve a megmérhetlen időt...
Arany János: Magányban

A XVII. század végén, de különösen a XIX. század első harmadától a toronyóra nem csak városi templomok kiváltsága. Egyre több vidéki-falusi templom hívei, különösen a módosabb egyházközségekhez tartozók toronyórát szereltetnek. Ez annak köszönhető, hogy az óragyártó műhelyek (Budapest, Nagyvárad, Segesvár, Nagyszeben) egyre változatosabb felépítésű és árban is hozzáférhető toronyórákat készítettek. Az óragyártás tudománya közelebb kerül a vidékhez. A toronyóra az anyagi jólét, a települések közötti versengés, az igényesség jelképévé válik abban a korban, amikor 15 000 kg búza árának megfelelő pénzösszegbe is belekerült egy óraszerkezet. Ekkora tömegű búza már egy kisebb település évi kenyérszükségletét is fedezte.

A toronyórák tömeges elterjedése két korszakra osztható. Az első korszak a XVII–XVIII. század, a második a XVIII. század vége, a XX. század első évtizedére tehető. Ekkor már igazi ipari termékké válik a toronyóra, iparággá az óragyártás.

A Borsa-völgyi települések, Kidét is beleértve a XIX. század közepétől gazdaságilag megerősödnek. Mezőgazdasági termékeiket a közeli nagyváros, Kolozsvár piacain értékesítik, mesterembereik, különösen a kőművesek és kőfaragók ismertek és elismertek Erdély-szerte. Bonchida közelsége nagy hatással volt a környező vidékre, példaként járt elöl mind gazdasági, mind társadalmi vagy kulturális téren. Bonchida valamelyest a fejlődés irányát is megszabta, a fellendülés járható útját sugározta.

1891-ben Kide református gyülekezete nagy templomjavítás, toronymagasítás munkálatainak befejező szakaszához ért, és bár anyagi gondjai súlyosak, munkaerővel, adakozásokkal próbálja áthidalni ezt a problémát. Büszkeségük, az új templomtorony újabb kihívást

jelentett egy toronyóra felszerelése tekintetében. Nem maradhatnak le a közeli Borsától, ahol már 1890-től lakója volt a templomtoronynak egy óraszerkezet, amit br. Bánffy Dánielné ajándékozott a településnek. Az órát az ismert budapesti óragyáros, Mayer Károly műhelyeiben gyártották.[9]

Báró Bánffy Dánielné ajándéka, a borsai református egyházközség templomának ékessége, a toronyóra túl „rövid életű" volt, ugyanis 1907 őszén egy hatalmas tűzvész következtében, amelyben a templom is a tűz martalékául esett, a toronyóra is elpusztult lakótársaival, a harangokkal együtt.

Szabó József lakatosmester ezekben az években már ismert gépész és lakatos, báró Bánffy Ernő udvari gépésze, aki a borsaiak kérésére megvizsgálja a leégett toronyórát, és megállapítja, olyannyira károsodott, hogy lehetetlen megjavítani. A leégett templomot újjáépítik a borsaiak, az új toronyba új harangokat szereltetnek, és órát is szeretnének a harangok mellé. Megszokták már az óra időjelző harangkongatását, hiányzik mindennapjaikból az életritmust befolyásoló ütőóra. Szabó Józseftől rendelik meg az új óraszerkezetet, akinek némi tapasztalata is van már az óragyártásban. A kidei toronyórát

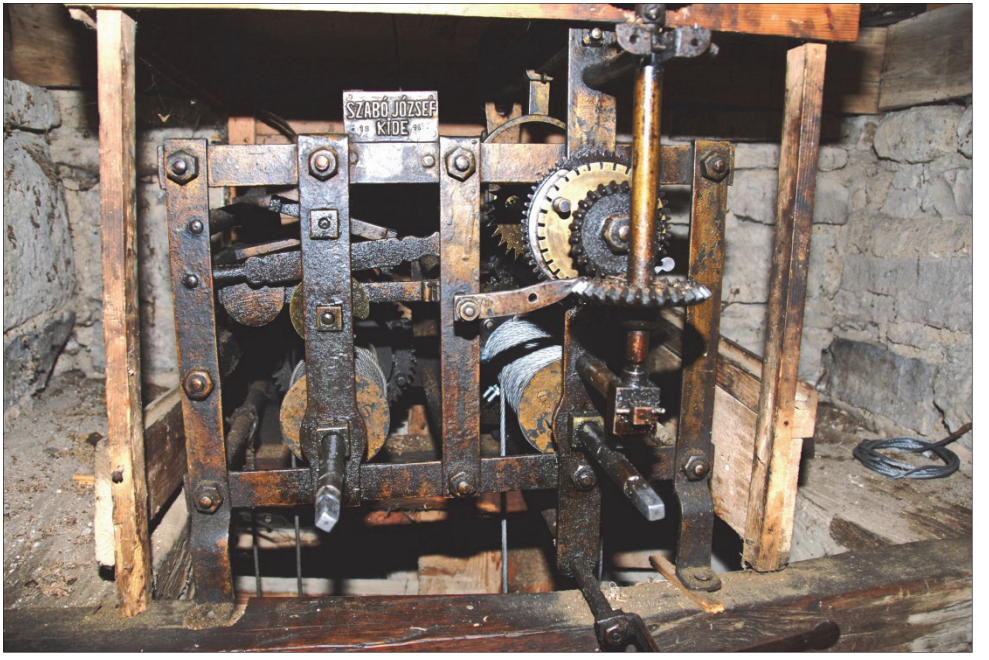
55. ábra
A borsai református templom toronyórája

is ő készítette, igaz, hogy ez csak az egész órákat jelzi, de azóta már a negyedek jelzésének bonyolultságát is kitanulmányozta, és vállalja a borsai óraszerkezet elkészítését.

Vállalkozását tett követte, és 1909-ben működésbe is helyezi a borsai új toronyórát. A ma is létező, bár már működésképtelen toronyóra (*55. ábra*) 1000 koronába (500 forintba) került.

A kidei református hívek, miután templomuk javítását befejezték, nagy lendülettel gyűjtési akcióba kezdtek egy toronyóra árának előteremtéséhez. Bált szerveztek, amelynek bevételét a toronyóra árába tették. Kukoricát ültettek a település tulajdonát képező földekbe, a termést értékesítették, a bevétel szintén a toronyóra megvásárolására szánt összeget gyarapította. És végre 1896 áprilisára összegyűlt az óra ára, a 600 forint.

Ekkor már ismertté vált a környéken egy gépész munkássága, aki feltehetően gr. Bánffy Ernő boncidai műhelyében dolgozott, és bizonyára javítgatta, igazítgatta az 1890-ben Borsán felszerelt Mayer-toronyórát. Ő, Szabó József vállalta a kidei torony új lakójának, a toronyórának elkészítését, felszerelését. Meg is köti a szerződést a kidei református egyház Szabó József lakatossal.

56. ábra
A kidei református templom toronyórája

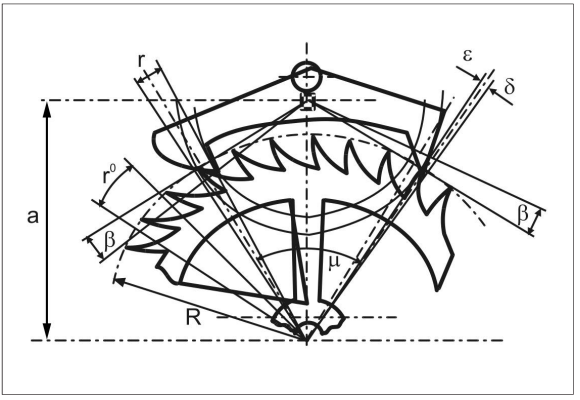

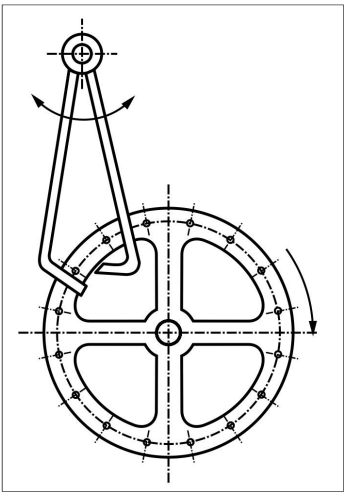

57. ábra
Az ördögkeresztúri református templom toronyórája

Az óra elkészül, és 1896. április elsején megkezdi máig tartó szolgálatát, fáradhatatlanul mutatva az idő könyörtelen múlását. Harangkondítással jelez minden elmúlt egész órát (*56. ábra*).

Ördögkeresztúr, egy másik, Borsavölgyi település sem akar kimaradni az órásítás mozgalmából. Az ottani reformátusok szintén Szabó Józsefet bízzák meg, hogy Ördögkereszttúrra is készítsen egy toronyórát. Ez az óra a mai napig megvan, de használhatatlan állapotban (*57. ábra*). Az ördögkeresztúri református templom toronyórájának van egy „szépséghibája". Szabó József az általa készített toronyórákra a megrendelő település nevét is felírta. Az ördögkeresztúri toronyóra azonosító feliratán azonban Bonchida látható. Feltételezhető, hogy egy bonchidai rendelésű óraszerkezet került valamilyen, eddig kiderítetlen okból Ördögkeresztúrra.

Szabó József további tevékenysége, életpályája nem ismeretes. A kutatások talán fényt derítenek majd e tehetséges mesterember szakmai tevékenységére. Megérdemli a megismertetést, hiszen

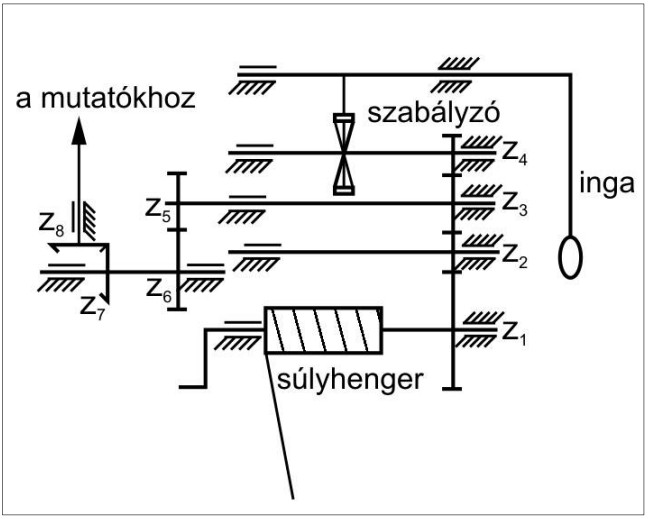

58. ábra
A horgony (Clement-) és a csapos szabályzó

egyike volt azoknak, akik Erdélyben megteremtettek egy új, magas műszaki színvonalat képviselő iparágat, a toronyóragyártást.

Szabó József óraszerkezetei megalkotásában, tökéletesítésében számos újítást, új műszaki megoldást alkalmazott. Bevezette a csapos tárcsaszabályzót[10] az erdélyi óragyártásba, ami technológiai előnyökkel járt a Clement[11] típusú horgonyszabályzóval szemben (*58. ábra*). Az óraszerkezetek egyszerűsítésével kapcsolatos törekvések terén bevezeti a csigahajtást, ami magában is technológiai előnyökkel járt. A csiga-csigakerék lehetővé tette számára, hogy viszonylag egyszerűen változtathatta meg a fogaskerékpárok síkbeli elhelyezését, az áttételi számot is megnövelhette, ezáltal az óra méreteit csökkentette.

A kidei toronyóra működési elve az alábbi, egyszerűsített kinematikai rajzon tanulmányozható (*59. ábra*). Az óraszerkezet viszonylag egyszerű, hiszen csupán két funkcionális modulból tevődik össze, az alapóra modulból és az egész órákat jelző modulból. Az alapóra minden egész órában indítja az óraütés modulját, amelynek saját súlyrendszere van, és a megfelelő számú harangkondítással jelzi az aktuális órát. Az alapórát működtető energiaforrás a súlyhengerre felcsévélt kötél és a csigán függő súly. A súlyhenger működésbe hozatalát emeltyű és racsnis szerkezet végzi. A súlyhenger tengelyén található a z_1 fogaskerék, amely a z_2 közlő kerékkel kapcsolatban továbbítja a működéshez szükséges nyomatékot a z_3 fogaskeréknek. A z_3 fogaskerék a z_4-gyel kapcsolódik, ami már a szabályzó tengelyén található. A szabályzó az inga

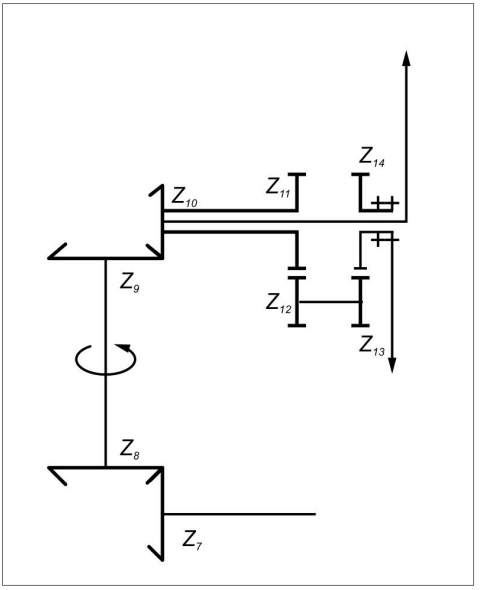

59. ábra
Az alapóra kinematikai rajza

lengésének ütemében engedi a felsorolt fogaskerékpárokat, hogy szakaszos forgómozgást végezzenek.

A z_3 fogaskerék tengelyén a z_5 fogaskerék továbbítja a szakaszos forgómozgást a z_6 fogaskeréknek. A z_6 tengelyén a z_7 kúpos fogaskerék párjával, a z_8-cal függőleges síkba teszi át az óramű eddig vízszintes síkban létrehozott forgómozgását. A z_8 azt az áttételsort hajtja, amely az óra számlapjának hátánál van elhelyezve, és amely az óra mutatóit mozgatja. Ez az áttételsor az egytengelyű forgómozgást a két különböző szögsebességű mutató forgatásához szükséges nyomatékokat alakítja ki (*60. ábra*).

A z_8 kúpos fogaskerék tengelyén a z_9 szintén kúpos fogaskerék található, z_{10}-es párjával már a mutatók forgását

60. ábra

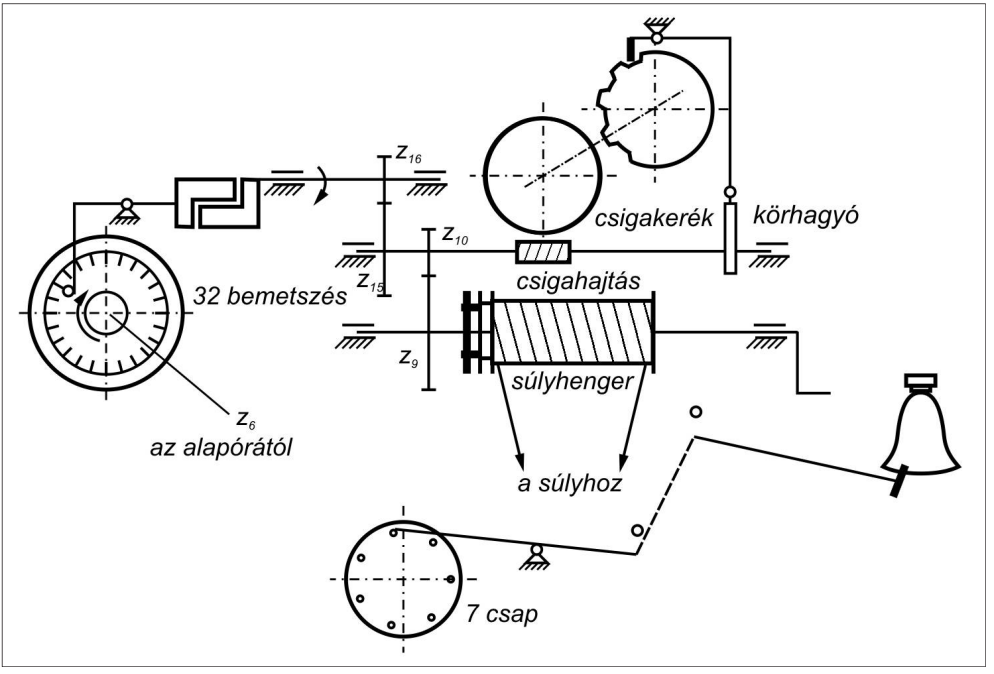
A mutatókat meghajtó szerkezet kinematikai rajza

létrehozó fogaskerékpárokat, a z_{11}/z_{12}, z_{13}/z_{14} hajtja. A z_{10} és a z_{11} tengelye csőtengely, amelynek belsejében az egyik mutatót forgató tengely található.

Az óramű egy másik, működésében elkülöníthető része az ütőmodul. Egy toronyóra bonyolultságát az ütőmodul szerkezeti felépítése határozza meg, feltéve, hogy nincs más, pl. bábukat mozgató vagy zenélő szerkezete. Az ütőmodul nem önálló szerkezet. Vezérlését maga az alapóra látja el.

A kidei református templom toronyórája, amint már említettük, csupán az egész órákat jelzi. Építője, Szabó József kihagyta a negyedeket ütő órarészt, ami talán túl bonyolult lett volna első, általa készített órájának. Szakmai fejlődését igazolják az eddig ismert borsai és ördögkeresztúri óraművek, amelyek már a negyedek modulját is magukban foglalják.

Kövessük az ütőmodul működését a *61. ábra* segítségével. Az alapóra z_6 fogaskerekének tengelyén, amely minden órában egy teljes fordulatot végez, egy kettős tárcsa található, amelynek egyik tárcsáján bütyök van kialakítva. A másik tárcsa peremén harminckét bemetszés van. A bütykös tárcsa egy blokkoló csappal is rendelkezik, ami összekapcsolja ezt a tárcsát a peremén

61. ábra
Az ütőmodul kinematikai rajza

bemetszett tárcsával. Az említett csap mindig egy bemetszésben helyezkedik el. Ez a kettős tárcsa vezérli az ütést, tulajdonképpen magát az ütőmodult.

A kettős tárcsa minden órában egy teljes fordulatot tesz meg. A bütyökhöz egy emelőkar érintkezik, amit a bütyök elmozdulása következtében minden órában egyszer felemel. Ekkor az emelőrendszer megnyitja azt a blokkoló kapcsolót, amely beindítja vagy leállítja az ütőmodult. Az ütőmodulnak saját energiaforrása, súlyhengere van, mint az alapórának.

A súlyhenger tengelyén a z_9 fogaskerék a z_{10}-hez csatlakozva forgásba hozza a csigahajtást és a csiga tengelyén található körhagyót. A körhagyó kiemel egy vele érintkező emelőt, amely eddig a pillanatig az ütőtárcsa egyik bemetszésében volt. Az ütőtárcsa két bemetszése közötti távolság (körívhossz) változó. A blokkoló emelő addig marad az ütőtárcsa peremén (homlokfelületén), amíg a forgás következtében egy újabb bemetszésben meg nem akad. Ez alatt az idő alatt a súlyhenger is fordul, és a rászerelt hétcsapos tárcsa is forog. A tárcsa csapjai mozgásba hozzák azt az emelőrendszert, amely a harangot ütő kalapácsot mozgatja.

Ez alatt az idő alatt a z_{10} tengelyével együtt forog a z_{15} és párja a z_{16}. Akárhányat üt is az óra, a z_{16} csak egy teljes fordulatot tesz meg, visszaállítva ez alatt az egy fordulat alatt a modul blokkolóját nyugalmi állapotába. A 32 bemetszésű tárcsával, amely minden órában csak egy fordulatot végez, az ütés szinkronba hozatalát az aktuális órával e tárcsa előre- vagy hátrafordításával lehet megvalósítani.

KIDE HARANGJAI

„…hogy abban a harangban, amely sok-sok esztendőn keresztül a mi eleinket hívta, vigasztalta, ébren tartotta, s ha meghaltak elsiratta…”

Nyírő József

Igen, abban a harangban, azokban a kidei harangokban volt az a mágikus összetartó erő, amely több évszázadon át megtartotta, éltette és újra éltette e kis települést. Mert hiszen ahol harangszó ébreszti reggel a dolgozó embert, és jelzi a delet a mezőn görnyedő anyának, hogy éhes gyermekét táplálja, este pedig a jól végzett munka öröme visszhangzik zengésében, ott élet van, élet, annak minden örömével és bánatával. A harangok „…*megszentelt összetartó örökségünk*” mondta az egykori kidei plébános (Nyírő József 1944. 167.).

Négy egyház, nyolc harang. Így is jellemezhetnénk a kidei embert, harangjaival, amelyek viszontagságos időkben sem némultak el, és amelyeknek születésük, életük és haláluk is a település történetének része. Hat harang fontosabb jellemzőit a *2. táblázat* foglalja magában. A harangok feliratozása tulajdonképpen bronzba öntött születési bizonyítványuk.

A református egyház tulajdonát képezi a település legrégibb harangja, 1560-ban a lengyelországi Wisskowieben öntötték, amelynek öntőmestere Felip Konwarz. Hasonló, Lengyelországból származó harang (*62. ábra*) lengyel harangöntő műhelyre utaló feliratozással sem Magyarországon, sem Szlovákiában, sem Románia erdélyi részén nem található. Azt tisztázni, hogy milyen körülmények között került a XVI. században öntött harang éppen Kidére, ma már szinte lehetetlen vállalkozás. Feltételezhető, hogy lengyel menekültek vagy egyházi személyek mentették szakrális templomi kellékeiket Lengyelország többszöri felosztásával kapcsolatos menekülésük alkalmával.[12]

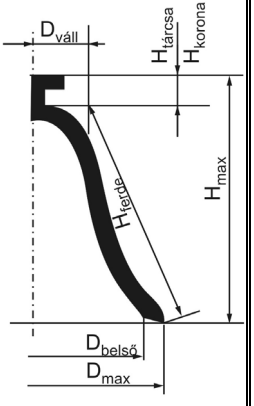

62. ábra
Az 1560-ból származó lengyel harang

2. táblázat

Kide harangjainak méretei és feliratozása

Sor-szám	Egyház	Harang	Harangfelirat	D_{max}	H_{max}	H_{ferde}	H_{korona}	$D_{váll}$	$D_{belső}$	Harangborda
1.	Református	Nagy-harang	REF. EGYHÁZNAK AJÁNDÉKOZTA Basa István és neje Török Veronika. Kide 1922 Schied 1922 N. Szeben	475	365	430	60 tárcsa	-	-	
2.		Lengyel harang	FELIP KONWARZ WMIEZTIE WISSKOWIE 1560	420	420	385	70 korona	-	-	
3.	Katolikus	Nagy-harang	Fabrica de clopote Oituz Gh. Dumitrescu Bucuresti	620	600	530	100 korona	-	490	
4.		Kis-harang	Öntette a kidei Rom. Kath. Egyházközség 1934	450	430	400	tárcsás	230	350	
5.	Unitárius	Nagy-harang	Felírat nélküli primitív öntvény	425	380	415	70	-	-	
6.		Kis-harang	A kidei Unitariae edilia öntette 1750 Soli deo gloria	320	310	275	60	-	-	

Megjegyzés: a) a méretek milliméterben vannak megadva

b) az ortodox fatemplomnak két harangja van, ezek felmérése a 2012-es terepmunka alkalmaival nem volt lehetséges.

EME

Figyelemre méltó, hogy Szilágysomlyó katolikus templomában is található egy tisztázatlan körülmények között Lengyelországból származó szakrális templomi kellék, egy szentségtartó.

Elfogadható lenne a hagyomány szerint az, hogy lengyel unitárius vallású menekültek hozták magukkal a harangot. Nem kizárt, hogy az antitrinitárius vallás lengyel száműzöttjei, a szocinianusok[13], akiknek egy csoportja 1660-ban érkezett Kolozsvárra, hozták magukkal saját templomuk részére az 1560-ban Lengyelországban öntött harangot. 1568-ban Kolozsvár unitárius lett, és megalakult Erdélyben is az unitárius egyház, amibe a lengyel szocinianus menekültek kolozsvári csoportja is beolvadt. Az unitáriusok 1716-ban elveszítették kolozsvári Szent Mihály-templomot. Kidén 1595–1613 között a lakosság többsége az unitárius vallás híve volt, a mai református templomot is az unitáriusok használták. Feltételezhető, hogy a lengyel harang ebben az időben került Kidére, éppen Kolozsvárról. Kérdés azonban, hogyan került a református egyház tulajdonába.

A harangot sokáig elrejtve tartották, többek között a helybéli Török Farkas kútja is rejtekhelyéül szolgált. Kovácsoltvas ütője bőrből készült kötőelemmel kapcsolódik a koronás rögzítésű haranghoz. Tölgyfa lengőjárma a tartószerkezet anyagában kialakított síkcsapágyakra támaszkodik. A tartószerkezetet is tölgyből ácsolták.

A másik harang, a nagyobbik, újabb keletű. 1922-ben a nagyszebeni Schieb rt. öntődéjében készítették. Szépen díszített, feliratozásos harang. Felirata megörökítette az adományozók nevét is. Basa István és neje Török Veronika adományozták az 1917-ben hadi célokra leszerelt és elszállított harang helyett (*63. ábra*).

A Schieb rt. a múlt század első felében számos kis és nagy súlyú harangot öntött, például székelyföldi megrendelőknek. 1926-ban a harangöntő rt. már

63. ábra
A református templom 1922-ben öntött harangja

64. ábra
Az unitárius templom feliratos harangja

Schieb és Kaunitz megnevezés alatt működött. Egy általuk öntött, 1000 kg-nál is súlyosabb harang a homoródalmási unitárius eklézsia tulajdonában található.

A református templomnak az idők folyamán több harangja is lehetett. A református irattár, amelyben a harangokról szóló feljegyzések is lehettek, hiányosak, s ez örökre kizárja annak lehetőségét, hogy valaha erre fény derüljön.

Ismeretes azonban, hogy az 1917-ben hadi célokra, a harangbronz újrahasznosítása céljából egy olyan harangot kellett beszolgáltatniuk, amely 1728-ban került vissza a református egyház tulajdonába. Ez is egy régi harang lehetett, és az unitáriusok vitték magukkal akkor, amikor a reformátusok visszakapták középkori templomukat.

Az unitárius eklézsia, amint már említettük, templomot épít, a kis fatemplomba 1750-ben ők is új harangot öntetnek, SOLI DEO GLORIA, igazi unitárius feliratozással (*64. ábra*). Ez az unitárius templom mai kisharangja. Ugyanott a nagyharang feliratozás nélküli, öntéstechnikai hiányosságai a harangöntésben járatlan mesterre utalnak.

A kidei katolikus templom mindkét harangja viszonylag új harang. Mindkettőt az első világháború befelyezése után öntötték. A nagyharangot, amely Kide nyolc harangjának legnagyobbika (*64-65. ábrák*), a harmincas években öntötték a bukaresti székhelyű Oituz nevű harangöntödében (Fabrica de Clopote Oituz), amelynek tulajdonosa Gh. Dumitrescu volt. A kisebbik harang történetét, a rendelés körülményeit egy,

65. ábra
A katolikus templom nagyharangja

1934. március 3-án tartott közgyűlésről felvett jegyzőkönyv örökítette meg. A jegyzőkönyv 6. pontja szerint:

„*…miután a harang rendelés ügyben 4 helyen is érdeklődtünk (Schieb Kolozsvár, Hönig Arad, Friedrik – Temesvár, Novotny Temesvár) s mivel a pénzügyi helyzetünknek jelenleg a Hönig féle ajánlat a megfelelőbb, s mivel a főesperes úr is ez utóbbit ajánlja inkább, végre most már rendeljük meg a kisharangot. A jelenlegi „G” hangú mellé egy „B”-hangút ajánlat szerint 50 kg súlyút 5000 lejért és a hozzávaló vas tengelyt minden felszereléssel együtt 500 lejért.*” (A kidei római katolikus plébánia iratai, a szamosújvári gyűjtőközpontban, 287/b Plébániai iratok, 1. doboz).

A harangot megrendelik. A katolikusokhoz tartozó hívek száma az 1930-as években 140-150 személy volt. A kisharang ára 5500 lej, ami nem kis kiadást jelentett az egy-házközségnek Az összeget közösségi összefogással teremtették elő. Két alkalommal is bált rendeztek (január 1-jén és február 13-án), amelynek „*tiszta haszna*” 934, illetve 556 lej. Ezt mind a harangvásárlás javára fordították.

66. ábra
A harangkorona részlete

A március 3-án tartott közgyűlés elhatározta, hogy „*az egyház egy gyűjtőívet bocsásson ki, hogy akinek módjában áll és akarata, jó szándéka is van, adakozhasson a harang részére. Mert hiszen a harang a kidei híveké csakis nekik szól tehát illik, hogy bármely keveset is, de mégis adjanak reá*”. A borsai hívek is gyűjtést kezdeményeznek a szomszéd település harangvásárlásának megsegítésére. A gyűjtésen be is gyűlt 620 lej és néhány „kisorsolandó szép tárgy” szintén a harang javára. Így gyűjtötték össze a harang árát, amely mai napig zengésével hívogatja, biztatja az egyre fogyatkozó létszámú katolikusokat.

Háborús idők voltak, amikor Erdélyszerte több száz harangot rekviráltak hadi célokra. Egy új harang ünnep közösségének, annak, amely anyagi áldozatok árán harangot öntet, egy elnémult harang közösségi gyász, szomorúság forrása. Kidén három eklézsia szolgáltatta be harangját hadi célra. A rekvirálás folyamatáról az 1917. június 5-én kelt, a kolozsvári római katolikus plébánia által kiadott körlevél nyújt részletes felvilágosítást. A körlevelet minden katolikus plébánia megkapta, de nemcsak a katolikusok, a többi felekezet is,

67. ábra
Az ortodox templom nagyharangja

hiszen az utasítás a Vallás és Közoktatási Minisztériumtól származott, és a püspökségekhez szólt. A körlevél kimondja, hogy „*Folyó év III. számú körlevélben 2370 alatt közölt vallás és közoktatásügyi miniszteri átirat alapján az 1700 előtti vagy azutáni, de műbecscsel bíró harangok összeírását elrendelik. A beérkezett kerületi jelentések kapcsán előterjesztést tettek ezen harangok mentesítése iránt a katonai requirálás alól. Azon harangokra nézve, amelyek sem történelmi, sem mű beccsel nem bírnak, vagy nem 1700 előtt öntettek, amelyek tehát a magyar királyi honvédelmi miniszter 10,875/ eln.20b.-1917. számú rendelete alapján hadi célokra el fognak szállíttatni, a következőket közlöm a t. lelkészkedő papsággal:...*” (A kidei római katolikus plébánia iratai a szamosújvári gyűjtőközpontban 287/b Plébániai iratok, 1. doboz).

A továbbiakban a körlevél hat pontban foglalja össze a harangok leszerelésével kapcsolatos teendőket.[14]

A körlevél tartalmazza azokat a helységeket, amelyekben felmentésre javasolt harangok voltak. Ezek: Bonchida, Kolozsvár, Magyarfenes, Csákigorbó, Szurduk, Kisbács. Kide nem szerepel ezen a felsoroláson, annak ellenére, hogy XVI. századi harangja, valamint az unitáriusok XVIII. századi harangja felmentésre jogosult lett volna. Szerencséjükre a kidei templomtornyokban voltak olyan harangok, amelyeket beszolgáltatva megmenekítették az értékes öreg harangokat.

A KIDEI MALOM

FALU VÉGÉN VAN EGY MALOM

Falu végén van egy malom,
Bánatot őrölnek azon.
Nekem es van egy bánatom,
Odaviszem s lejáratom.
Csíkmadarasi népdal

Az Olt folyó felső szakaszán, nem messze forrásvidékéhez, ahol a bővizű Madaras patak belerohan Erdély nagy folyójába, hogy gyarapítsa annak vizét, fekszik Csíkmadaras nagyközség. Ott született ez a népdal, amelynek kezdeti négy sorát, a bánatot is megőrlő malom motívumát mottóként használjuk a kidei malomról szoló fejezet elé. Több száz kilométer választja el Csíkmadarast a Borsa-völgyi településektől, de e szomorú hangvételű csíki népdalnak a kideiek számára is van mondanivalója. A megőrölt gabona, a frissen őrölt liszt illata, látványa maga az élet, de az élet nem csak öröm. Ám a bánat, feledésbe merül a múló idővel, elszáll, akár a legfinomabb lisztpor, a „liszt langja".

A bánatot őrlő kidei malom s a bánat története örökre megmarad a családjáért minden áldozatra kész ember példájául, a szerelem, a szeretet gyönyörű történeteként.

Aligha lehet szebben bemutatni egy önmagával is vívódó embert, azt a küzdelmet, amelyből a kivezető út éppen a rozoga, működésképtelen malom.

Az elviselhetőség határán létező, nélkülözésekkel küzdő család reménysége a hitelre megvásárolt működésképtelen malom, amelynek üzembe helyezése tulajdonosára vár, mialatt szellemi munkát végző személyből fizikai munkássá kellett átalakulnia. Rendkívüli akaraterejének köszönhetően műszaki képzettségű szakembereken is túltéve igazi műszaki bravúrral javítja meg a „lisztesmolnár"-nak csúfolt malomtulajdonos, a „tizenkét ló erejét vesztett, döglött vas állatot", a meghajtó motort. Csodával határos módon eszmél rá a repedt szelepfészek megjavításának technikájára, célszerszámot kovácsoltat a helybéli cigány kováccsal, majd kikaparja a repedt szelepfészket, összeszereli a „döglött vas állatot", ami beteljesíti

gazdájának álmát, működni kezd.

„A fűzfák alá bújt, együgyű kis famalomnak csodálatos élete volt. Görnyedt emberek, asszonyok a hátukon hozták gabonácskájukat, és a rozoga liszthajlék megtelt. Az emberek a zsákokon ültek és hallgatták a malom imádságát." (Nyírő József 1990. 363.).

A híressé vált malmot gazdája 1923-ban eladta. Híressé vált ő maga is, Nyírő József, irodalmi tevékenysége emelte a halhatatlanság magaslataira. Művei a két világháború közötti romániai magyar irodalom gyöngyszemei, ezek közé tartozik az *Isten igájában* című önéletrajzi írása, amelynek záró fejezetében idézi fel az egykori lisztesmolnár családjáért folytatott emberfeletti küzdelmét.

A kideiek emlékezetében ma is él egykori papjuk, majd malomtulajdonos molnárjuk története. A rozoga, faluvégi malmot azonban hiába keressük Kidén. Nem volt végállomás a molnárszakma Nyírő József számára. Malmát eladta, és elindult azon az új pályán, amelyet a Gondviselés kiszabott számára.

68. ábra
A két pár örlőköves csomafáji malom

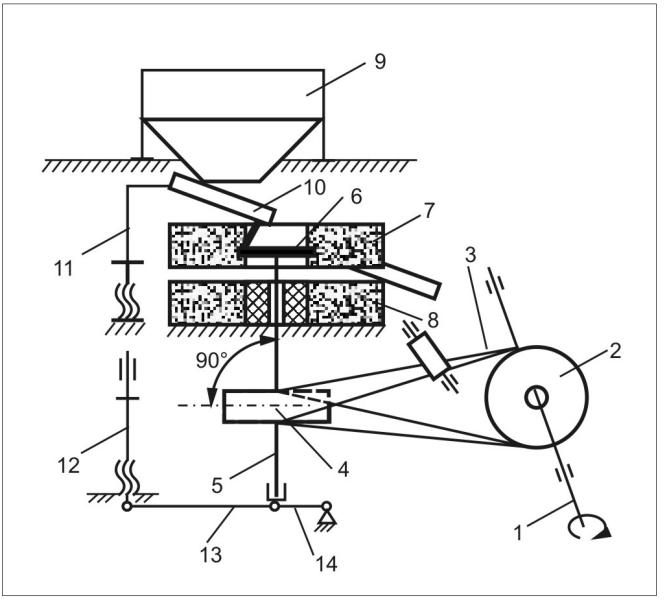
69. ábra
Az egykori kidei malom őrlőköve (felső kő)

70. ábra
Az alsó kő mai felhasználása

A Kidével szomszédos Csomafáján létezik egy malom, amelyről azt tartja a szájhagyomány, hogy ez volt a papmolnár egykori malma. A malom (*68. ábra*) két őrlőegységből áll. Hogy mindkettő a kidei malom része lett volna, kevés a valószínűsége. Az egyik őrlőegység, a gyengébb állapotú hiányos szerkezetű. Hiányoznak őrlőkövei, kőmeghajtó vasalkatrészei. Kidén viszont létezik két őrlőkő két különböző gazdaságban, amelyeknek tulajdonosai állítják, hogy egykor ezek a Nyírő József malmához tartoztak. Az egyik őrlőkő felületét a pórusaiban megtelepedett moha borítja be puha zöld takaróval (*69. ábra*). Párját kerti asztalként használja gazdája (*70. ábra*).

A csomafáji malom a XX. század eleji köves malmok jellegzetességeit viseli magán. Belsőégésű motor hajtotta lapsszíj-áttétellel. A két őrlőegységet a kőpad alatt végighúzódó transzmissziós tengelyen (1) található két lapos szíjtárcsa (2) hajtotta. A szíj (3) a forgómozgást a vízszintes helyzetű transzmissziós tengelyről a függőleges helyzetű kőmeghajtó tengelyre (5) közvetítette (*71. ábra*), a vízszintes szíjtárcsa (4) segítségével. Az (5) függőleges tengely a (6) perpencén át a felső, forgókövet (7) hajtja. A kövek közötti rés méretét a (12) kőemelésszabályzószerkezet segítségével lehet beállítani. A függőleges tengely (5) le-fel mozgatása a (14) talpcsapágytartó gerenda (13) emelésével valósul meg. Az őrlési teljesítmény a (11) emelőszerkezettel szabályozható. Az őrlemény szemcseméretét, a liszt granulációját a forgókőnek az álló kőhöz való közelítésével lehet változtatni. Minél kisebb a két kő közötti rés, annál finomabb szemcsézetű lisztet lehet előállítani a garatba betöltött gabonából. Az így nyert őrleményt megszitálva kenyérlisztként lehet

71. ábra
A malom kinematikai rajza

felhasználni. Szitálás nélkül állati takarmányliszt keletkezik.

Az egykori erőgép hiányzik a mostani malommaradványból. A lapos szíj működését egy segédtárcsa biztosította, ami a megcsavarodott szijat a tárcsákon tartotta.

A malom őrlési teljesítményét a tejke megnevezésű adagolóval lehetett szabályozni. A tejke dőlési szögét egy csavaros szabályzóval lehetett változtatni. Minél nagyobb volt a tejke dőlési szöge, annál több gabonaszem surrant az őrlőkövek közé. Az őrlőkövek közötti rés mérete az őrlemény szemcseméretét befolyásolta. A kövek közötti rést a malom függőleges tengelyének talpcsapágytartó gerendájának finom emelésével szabályozták. Ennél a malomnál a kőrésszabályzó, a kor legjobb megoldása található, amelynek csavarral működő kőemelő szerkezete van. Az egykori erőgép hiányzik a mostani szerkezetből.

Kidén még a múlt század elején is használatban voltak a kézzel hajtott őrlőkövek. Szinte minden gazdaságban használtak őrlőkövet, különösen a takarmánynak szánt gabonafélék megdarálásához. Helyi megnevezésük a rizsnyica, ami a román râşniță szó elferdítése. Helyben készítették, helyi kőfaragók a környéken található andezit-, vagy a keményebb szemcséjű

72. ábra
Kidei készítésű egyszerű, peremes örlőkövek (1)

73. ábra
Kidei készítésű egyszerű, peremes örlőkövek (2)

dácittufából. A kézi daráló, hasonlóan a köves malomhoz, egy alsó vagy álló és egy felső vagy forgó kőből áll. A *72. és 73. ábra* két, peremes-őrlőkő-változatot mutat be.

Hasonló felépítésű eszközök az egész Kárpát-medencében elterjedtek, használatban voltak (Selmeczi Kovács Attila 1999. 20.).

Egyszerű szerkezetének működtetéséhez csak fáradhatatlan személy kellet, ugyanis fárasztó munka volt az őrlés. A római korban ezt a műveletet rabszolgákkal végeztették. Csak a vízikerék feltalálásának és a vízimalmok elterjedésének köszönhetően szabadult meg az ember ettől a nehéz, mindennapos munkától.

UTÓSZÓ

Minden településnek sajátos jellemvonásai vannak, amelyek egyedivé teszik környezetük települései között. Történelmében, a népélet mindennapjaiban, helyi szokásaiban, vallásgyakorlásában vagy népi építészetében lehet egyedi, összetéveszthetetlen. A technikatörténeti kutatások célja az, hogy feltárják, tanulmányozzák és az érdeklődő olvasó számára megvilágítsák azokat a helyi értékeket, amelyek egy településen belül felhalmozódó népi, műszaki tudáshalmaz alkalmazásával keletkeztek. Csak így válik teljessé az a kép, amely nemcsak a néprajz, a történelem, a régészet, a művészettörténet vagy a társadalomtudományokkal kapcsolatos kutatások tükre, hanem ezek kiegészítőjeként a technikatörténeti kutatások eredményeit is tartalmazza.

Kide soha nem volt nagy település, egész története során alig közelítette meg a 800-as lélekszámot. A tatárjárás után olyannyira lecsökkent lakóinak száma, hogy csak betelepítéssel lehetett az életképes populációt visszaállítani, megtartani a következő évszázadokra is. Szomorú, hogy napjainkban, amikor sem tatárjárás, sem tömegeket kiirtó járványok nem tizedelik a lakosságot, a múlt század ötvenes éveitől kezdődően mégis egyre csak fogy Kide népessége. Ma ismét kritikusnak nevezhető az a 140 állandó lakos létszám, amelynek növekedéséhez nem járul hozzá természetes szaporulat.

Mi volt az indítéka annak, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület Műszaki Tudományok Szakosztálya egy ilyen fogyó népességű települést, éppen Kidét választotta technikatörténeti kutatásainak helyszínéül? Aligha kell válaszolni erre, hiszen maga az olvasó fogalmazhatja meg válaszát, és remélhetőleg pozitív véleményt alakít szándékunkról.

Kide kőből épült település. Az ide látogatónak éppen ez a feltűnő. Kőből épült itt szinte minden. Az utcák mentén a kőkerítések sora, a vakolatlan kőfalú lakóházak kontrasztja a mindent körülvevő gyümölcsösökkel. A hatalmas diófák zöldje oldja a kőépítmények szigorú, mégis játékos látványát, egyensúlyt teremtve az élő és az élettelen anyag között. Csend uralja a völgyet, amelyben a település éli mindennapjait már évszázadok óta. Csak a toronyóra kongása töri meg a minden fölött uralkodó csendet.

Különös hangulata van itt a toronyóra idő múlását jelző harangkongatásának. Kide ebben a tekintetben is rendhagyó település. Toronyórája több mint egy évszá-

zada szólongatja az élőket, figyelmezteti az idő múlására, munkára serkenti a híveket. Volt még néhány működő toronyóra a Borsa völgyében. Lassú pusztulásuk oka az emberi hanyagság, nemtörődömség, a hagyományok ápolásának hiánya. Nem kis anyagi áldozat és közösségi összefogás eredménye egy kis településen a toronyóra, kiváltképp abban az évszázadban, amikor sokkal nagyobb, gazdaságilag is erősebb települések sem tartottak igényt a kor e csúcsteljesítménye, a toronyóra beszerzésére.

Dicséret Kidének, lakóinak, lelkészeinek azért, hogy életben tartották a ma már technikatörténeti kuriózumnak számító toronyórát. Dicséret jár a kideieknek azért is, hogy még nagy szegénységük éveiben is képesek voltak új harangot vásárolni hadi célokra rekvirált harangjaik helyett.

És ott van az Alsó úton a tájház kőfalaira nehezedő, magas szalmafödelével, mestermunkát dicsérő boltíves pincéjével. Egy lakóház, a múlt hírmondója, a puritán egyszerűség megtestesítője. Így is lehetett élni, fényűzés, pompa nélkül, állapítja meg a látogató. Igen, így élt századokon át örömben vagy bánatban a kidei ember, s hagyott volna csapot-papot, ha nem érezte volna boldognak magát otthonában. Boldog volt és büszke őseire, hagyományaira, mesterembereire, akiket Erdélyszerte ismertek és elismertek.

A művészi kőfaragás egyik központja volt Kide. A településen működő Sipos Dávid mester művei, kőbe faragott díszes szószékei a művészettörténet örök remekei, egyéni díszítő formanyelvét a téma szakemberei rég besorolták hagyományos stílusirányzatok mesterművei közé. Büszke lehet Sipos Dávidra Kide minden polgára, talán csak azt sajnálhatja, hogy nincs folytatása, nem hagyott a mester őt követő utódokat. Gondoljunk hát nagy tisztelettel rá, valahányszor alkotásaival találkozunk, és ne feledjük, hogy ott van ő abban a panteonban, amely az erdélyi építészet megteremtőinek ad örök otthont.

És ne feledjük azt a személyt sem, aki reverenda nélkül is pap maradt, és élete végéig hordozta Isten igáját. Bocsássunk meg neki egy sorsával küzdő ember vétkeit. Kirostálja az idő mindazt, ami jó, és csak ez marad az emlékezetnek. Kidén vívta meg élete legnagyobb küzdelmét az erdélyi magyar irodalom jeles személyisége, Nyírő József. Maradjon ő az utókornak a „megszentelt örökség”.

E könyvecske lapozása után látogassunk el Kidére, és próbáljunk optimizmussal gondolni e kis település jövőjére. Mert nem lehet, hogy éppen a mi századunk oltsa el a fényt Kide lakóházaiban.

Ahol templom van, és ahol nap mint nap harangoznak, ott nem lehet elmúlás. Szerzők úgy vélik, hogy jelen munkájuknak van helye abban a sorozatban, amely

tematikájával hiányt pótol az erdélyi művelődéstörténetet bemutató irodalomban. Ha az olvasó is így gondolja, fáradozásunk nem volt hiábavaló.

E könyvecske csapatmunka gyümölcse. A terepen végzett kutatások résztvevői az Erdélyi Múzeum-Egyesület Műszaki Tudományok Szakosztály technikatörténeti szakcsoportjának tagjai voltak. Helyszíni munkájukat a település kitűnő ismerője, Szabó Árpád önkormányzati tanácsos, aki egész életét a település, a közösség szolgálatának áldozta, valamint Jakab Berta nyugalmazott kidei tanítónő támogatta. Köszönet önzetlen hozzájárulásukért.

Kálóczi Katalinnak szakmai tanácsait, Szilágyi Júliának, a szakosztály titkárának a dokumentumok digitalizálását köszönjük.

Köszönet dr. Vas Erika, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum muzeulogusának a lengyel harang lehetséges történetének meghatározásában nyújtott segítségéért, ötleteiért.

A levéltári dokumentálódásban nyújtott önzetlen segítségükért, a korlátlan dokumentálódási lehetőségért köszönet illeti dr. Ősz Elődöt, az Erdélyi Református Egyházkerület levéltárosát, Küsmődi Attila szamosújvári plébánost, a Római Katolikus Egyház Szamosújvári Gyűjtőlevéltárának levéltárosát, dr. Molnár Lehelt, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára levéltárosát.

JEGYZETEK

1. Dácittufa: vulkáni kőzet, az andezit kvarctartalmú változata. A kvarc mállott kristályok és szemcsék formájában vagy az alapanyag összetevőjeként van jelen. A dácitváltozatok szürke, fakóbarna vagy sárga színűek. Előfordulási helyei Romániában, Spanyolországban, Skóciában, Görögországban stb. (Britanica Hungarica Nagylexikon 2012. 355.)
2. Sipos Dávid: szószékek, címerek, ajtó és ablakkeretek, épületdíszek kiváló erdélyi alkotója. „jó asztalos, jobb kőmíves, kőfaragó pedig speciális". Születési helye ismeretlen, Elhunyt Kidén 1762-ben, jeltelen sírban nyugszik. Kőfaragványai, a XVIII. századi erdélyi reneszánsz stílusban faragott virágdíszes kőszószékei stílusteremtő alkotások. Tulipán, napraforgó, gyümölcsdíszek, stilizált sárkányfejből kiinduló S alakzatú akantuszindák és levelek kombinációja alkotja faragványainak jellegzetes formanyelvét. (B. Murádin Katalin 1994. 11.)
3. „Az Erdélyt összetevő vármegyék számát minden időben hétnek vették (vagy ha úgy tetszik, nyolcnak) mégpedig: Fehér, nevezetesen Felső és Alsó, Küküllő, Torda, Kolozs, Doboka, Belső-Szolnok és Hunyad." (Benkő József 1999. 117.)
4. Hodor Károly: magyar történetíró. 1796-ban született Tordán, ahol apja sóhivatalnok volt. 1821-ig főkormányszéki írnok, majd 1825–48 között Doboka vármegye táblabírája. Legnevezetesebb műve: *Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése.* Kolozsvár 1837. Dobokán halt meg 1881-ben, saját birtokán temették el Dobokán.
5. Doboka vármegye címere: „...a czímer ezekből áll. Úgymint vitézi pais öt külön részre osztva, melyek közül a négy szélső szegletes, a közepette való égkék keregded Szent Lászlót Magyarország királyát páncélozva vérveres palásttal fedezve, vezéri süveggel fején, lovan ülve, és azt a Szitjakunt, aki egy keresztyén szüzet a kunok bérohantakor elragadván, de az említett szent király által megfutamtatván lováról lehanyatlatt és földön hevertében láncsával mejje által-szúratott – s a mellette lévő szüzet – ki ezen diadalom által visszanyert szabadságának jeléül szárnyakkal ékesítve, a király győzödelmi pompájára kezében pálmaágat tart ezen hősi tettnek s a szent király győzödelme emlékére – példázza; felebb pedig az ezüst színű szegletes jobb részben toronyteteje

chemiai só jegyel jelelve és két felől a most érintett toronyal együtt ahhaz ragasztatt falak veresre festve – melyek Doboka városkát vagyis erőssége – melytől a vármegye neveztetett – és a chemiai sójel azon vármegyében levő sóbőség, s az arany színű bal részen lévő hajnal-derültség emelkedő hegy a Borgói hegyet és a mellette természeti szinben hápahupásan alakolt havasak, a vadak sokságát; továbbá az alsó viszont bal veres részben az arany vonalok s azoknak közepette a sónak ezüst czimerjegyeik a Borgói s vele egybefüggő Erdély széthossza hegyeiben minden érczek kvarczok termékenységét; s végre a jobb fekete rész két ezüst egymás felett fojólag lévő csikok, azon vármegye két vizeit: a Szamost és Sajót – melyek két kerületének véghatári (a Sajó nem mindenütt) jelentik; a paist kilencz ezüst gomojával s drága kövekkel fénylő arany korona borítja, mellyen hézagolt hadi sisak s ezen királyi korona nyugszik, s ebből az emlitett Szent László király egyik kezével kereszt jegyezte arany almát, más kezével pedig az isten bárányát mutató zászlót tartva középleg kitűnik, és a sisak csocsáról egyfelül kék- és arany – másfelől veres- és ezüst – elegy szinben a pais mellett kerekded czifrázatok függnek s azt ékesen környékezik és diszesitik; a pecsét körében pedig ez a felírás olvasható: »Az Erdélyi Doboka vármegye pecsétje melly 1748 évben adatott«." (Hodor Károly 1837. 904–906.)

6. „Okiratok tanúsága szerint Magyarországot Szent István, a magyarok első királya osztotta vármegyékre. Ennek okáért hihető, hogy a magyarok vármegyéit Erdélyben is […] a szent király létesítette." (Benkő József 1999. 115.)
7. „Vajon valamennyi székely nemes? Mindenesetre azok, akiket a székelyek neve alá foglalunk, egytől egyig szabadok és híresek a származási nemességről. Ezt bizonyítják az első századok nyilvános okiratai, ezt bizonyítják a haza alaptörvényei, amelyek közül a legrészletesebb Werbőczi III. 4. Mind szabadságot élveznek. Ferdinánd király adóellenőreinek jelentésében is ez szerepel: »A székelyek általában valamennyien nemesek és minden adózás alól kivételezettek.«" (Benkő József 1999. 8.)
8. Tórusz: térmértani alakzat, a gyakorlatban egy felfújt bicikligumi-belsőhöz hasonlítható. A tórusz a kör forgatása közben jön létre egy olyan tengely körül, amely a körrel egy síkban fekszik, de nem metszi a kört.
9. Mayer Károly: budapesti órásmester, toronyórákat gyártó cégét a Délvidékről telepítette át a XIX. század utolsó évtizedeiben a fővárosba. A józsefvárosi toronyóra elkészítését pályázati úton megnyerte, de több más toronyóra gyártását is, és 1892 tavaszán át is adja a megrendelőnek. Ekkor a toronyóra 2323

forintba került, ami nem kevesebb, mint 230 mázsa búza tőzsdei árának felelt meg. (Takács József 2007. 69–71.)

10. Amant órásmester: 1730–1749 között Párizsban működött. Nevéhez fűződik a csapos szabályzó gátszerkezet feltalálása és bevezetése a toronyórák szabályzóinak sorába. Az Amant-szabályzó gyártása egyszerűbb a horgonyszabályzók bármelyikénél, és működése is biztonságosabb. (Koch, Rudi 1989. 11.)
11. William Clement: 1638-ban született londoni órásmester. Nevéhez fűződik a horgony alakú órajárás-szabályzó gátszerkezet. (Magyar László 1979. 222–223.)
12. Lengyelország XVIII. századi történelme az ország többszöri feloszlatásáról is szól. Első felosztása 1772-ben következett be az ország első felosztása Oroszország, Ausztria és Poroszország között. 1788–1791 a lengyel hazafias erők összehívták a rendi gyűlést, és elfogadták az 1791. május 3-i alkotmányt. 1793-ban viszont bekövetkezik az ország második felosztása, ezúttal Oroszország és Poroszország osztozkodott. 1794-ben leverték a Kosciuszko-felkelést, s az 1795-ös harmadik felosztással az ország önállósága teljesen megszűnt. Az 1830-as varsói felkelést szigorú megtorlás követte, ekkor indul meg az emigráció első hulláma. (Magyar Larousse Enciklopédia 1992. 670.)
13. Az unitárius vallás kezdeti formája a szocinianizmus volt. Giorgio Biandrata vitte be a szentháromság tagadását Erdélybe (1563) és Lengyelországba. Socinus Faustus (1539–1604) 1588-ban egyesítette a bresti zsinaton az antitrinitárius vallási csoportosulásokat. 1658-ban a lengyel országgyűlés elrendelte a szocinianusok kiűzését Lengyelországból. Így kerültek csoportjaik a vallási türelméről híres Erdélybe.
14. A harangok leszerelésével kapcsolatos teendők:
    a) a harang levétele a katonai hatóság által a helyi közigazgatási közegek közbejöttével történik, melynél a plébános, illetve megbízottja jelen kell, hogy legyen;
    b) a rezet nem tartalmazó, leszerelhető alkatrészek nem vétetnek át, azok ennél fogva alkalmas helyen megőrizendők, a jövő harang számára, esetleg később, ha nem lenne szükség rájuk, értékesítendők;
    c) azon le nem szerelhető részek (pl. harangfej, korona), melyek a haranggal együtt öntettek, vagy attól el nem választhatók, a harang súlyából leszámíttatnak. A harang átadásáról a községi elöljáróság jegyzőkönyvet vesz fel, mely a harang súlyát tartalmazza és a harang árának megtérítésére illetékes katonai hatóságot kötelezi;

d) a harangok ára kilógrammonként 4 K-ban állapíttatik meg;
e) a levételnél az épületben okozott kárt az illetékes katonai hatóság köteles megtéríteni, evégett a kár az átadási jegyzőkönyvben feltüntetendő. A levétel után később, de egy éven belül mutatkozó károk szintén bejelentendők minél előbb az illetékes katonai parancsnokságnak, mely szükséges helyreállításról gondoskodni fog;
f) az elszállított harangok feliratát a lelkipásztorok jegyezzék be a Domus Historiába.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Aldobolyi Nagy Miklós: *Szamosmenti reformátusok*. Protestáns Szemle 1943. Budapest I. II. évfolyam, 1943. július.
2. Balogh Jolán: *Sipos Dávid néhány ismeretlen műve*. Pásztortűz 1935. XXI. évfolyam, 21. szám.
3. Barabás Jenő – Gilyén Nándor: *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1979.
4. Benkő József: *Transsilvania specialis*. I–II. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár 1999.
5. Bernád Rita: *Plébániai levéltárak*. I. A Gyulafehérvári, a Sepsiszentgyörgyi, a Szamosújvári és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertóriuma. Kiadja az ELTE Egyetemi Levéltár és a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, Gyulafehérvár–Budapest 2009.
6. B. Murádin Katalin: *Faragott kőszószékek Erdélyben*. Metem–Polis Kiadó, Budapest–Kolozsvár 1994.
7. B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1977.
8. B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1973.
9. Bitay Enikő – Márton László – Nagy Tibor Sándor – Talpas János*: Kide templomai, toronyórája, harangjai*. In: Műszaki Tudományos Közlemények 1., EME, Kolozsvár 2014.
10. Bonczidai Dezső: *Lelkipásztori levelek*. Kézirat, Kide 1932.
11. Bóné Lajos: *Tornyos emlékek*. Hoppá Könyvkiadó, Marosvásárhely 2009.
12. *Britanica Hungarica Nagylexikon*. XVI. Kossuth Kiadó, Budapest 2013.
13. Debreczeni László: *A mi művészetünk*. In: *Toronyvigyázó*. Debreczeni László műhelye. Szerkesztette Sas Péter. Mundus Egyetemi Kiadó, Budapest 2005.
14. Debreczeni László: *Vázlatkönyvei*. Darkó–Debreczeni-gyűjtemény az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, Kolozsvár 1929. 167; 1929. 168; 1929. 174.
15. Déry Attila: *Öt könyv a régi építészetről*. I–II. Terc Kereskedelmi és Szolgáltató Kft, Budapest 2010.
16. Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Az Erdély Múzeum-

Egyesület kiadása, Kolozsvár 1994.
17. *Erdély és a Részek térképe és helységnévtára*. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerkesztette Herner János, Szeged 1987.
18. Gilyén Nándor: *Ház és ember*. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 11. Szerk. Cseri Miklós, Füves Endre. Szentendre 1997.
19. Gilyén Nándor: *Szék népi építészete.* In*:Népi Építészet Erdélyben*..Az 1999, március 21–27-én Tusnádon megrendezett konferencia anyaga. Szerk. Balassa M. Iván, Cseri Miklós. Szentendre 1999.
20. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987.
21. *Ház és ember*. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 11. Szerk. Cseri Miklós, Füves Endre. Szentendre 1997.
22. Hodor Károly: *Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése*. Kolozsvár 1837.
23. Istvánfi Gyula – Veöreös András: *Veszendő templomaink.* II. – *Erdélyi római katolikus templomok.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2002.
24. Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* II. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990.
25. Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. III. kötet, Dés 1898–1901.
26. Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. I. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1977.
27. Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1982.
28. Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár 2009.
29. Koch, Rudi: *Uhren und Zeitmessung*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig 1989.
30. Dr. Kós Károly: *Levéltári adatok a régi Kide népismeretéhez*. Néprajzi látóhatár 1998. 7. évf. 1–2. sz.
31. *Kós Károly publicisztikája*. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda 2014.
32. Lestyán Ferenc: *Megszentelt kövek.* II. Gloria Kiadó, Kolozsvár 1996.
33. *Magyar Larousse Enciklopédia*, Akadémiai Kiadó Budapest 1992. II. kötet.
34. Magyar László: Órairapi zsebkönyv. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1979.
35. Miklósi Sikes Csaba: *Sipos Dávid kőfaragó*. Művelődés 1984/2.

36. Nyírő József: *Isten igájában*. Csokonai Kiadó, Debrecen 1990.
37. Nyírő József: *Néma küzdelem*. Révai Könyvkiadó, Budapest 1944.
38. Pálóczi Horváth András: *A késő középkori népi építészet régészeti kutatásainak újabb erdményei.* In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* Szerkesztette Cseri Miklós – Tárnoki Judit, Szentendre–Szolnok 2001.
39. Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1970.
40. Salvanu, Virgil: *A román fatemplomok stílusáról*. In: *Korunk Évkönyv 1979*. Kolozsvár-Napoca 1978.
41. Selmeczi Kovács Attila: *Kézimalmok a Kárpát-medencében*. Agroinform Kiadó és Nyomda Kft. Budapest 1999.
42. Szabó M. Attila: *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2003, I.
43. Tagányi Károly – Réthy László – Pokoly József: *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája.* I–II. Kiadja Szolnok-Doboka vármegye közönsége Désen 1901.
44. Takács József: *Budapesti toronyórák története 1889–1909*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Kiadó, Budapest 2007.
45. Talpas János – Márton László – Nagy Tibor Sándor: *A kidei templom technikatörténetéből.* In: Műszaki Tudományos Füzetek – XIX. FMTÜ, EME, Kolozsvár 2014.
46. Varga E. Árpád: *Erdély ethnikai és felekezeti statisztikája.* Népszámlálási adatok 1850–2002 között.
http://www.kia.hu/konytar/erdely/erd2002.htm#adatsorok
47. Vargha László: *Kide és a Borsa-völgy népi építészete*. Feldolgozta, sajtó alá rendezte, a bevezető és összegző tanulmányt írta H. Csukás Györgyi, Kecskés Péter. In: *Ház és ember*. Szentendre 1997/11.
48. Várkonyi Ágnes: *Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei*. In: *Erdély története* II. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán, Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.
49. Weisz Attila: *Biserica reformată din Chidea*. Studiu de istoria artei. Szakértői tanulmány, Kolozsvár 2010.
50. Wilbur, Morse Earl: *A mi unitárius örökségünk (A szabadelvű kereszténység összefoglaló története)*. Unitárius Sajtó és Iratterjesztő Bizottság, 1938

CHIDEA – A VILLAGE CARVED IN STONE

(ABSTRACT)

The present book is a result of intensive research conducted by the members of the section of technical sciences of the Transylvanian Museum Society. It is the 8th volume of a series, which focuses on the technical history of a small settlement, Chidea.

With a history of more than 800 years, Chidea is one of the places where the number of inhabitants is continuously decreasing. The number of people living there used to be close to 800, nowadays there are not more than 140 inhabitants who have permanent residence in the village.

Chidea is located in Cluj county, in the valley of the Chidea creek, one of the branches of the Borsa stream. The origin of the name of the village is unknown, it might come from one of the noble men once ruling in the Dabaca region.

The first written document mentioning the name of the village, spelled Kyde dates back to 1332, it is a certificate that proves ownership.

In the 13th century, the years of the tartar invasion, the fortress of Dabaca and the settlement of Chidea were partially destroyed and the population that couldn't take refuge, was killed.

After the withdrawal of the tartars, life went on its course, and the village was trying to recover. To overcome the severe lack of population following the tartars' atrocities, a few dozens of families were brought to the village from the Eastern Region of Transylvania (Hungarian people called Székely) and they took over the defence of the fortress of Dabaca.

In Chidea and in its region people have developed a specific craft of shaping the local volcanic (tuff) rock. This rock is relatively easy to work with, and it can be used as building material. Almost everything in Chidea - houses, side buildings (barns, store rooms, warehouses, stables) and even fences have been built of this carved stone.

The diverse usage of the stone brought a good name to the local builders and masons who were esteemed even outside the borders of the settlement, throughout

Transylvania.

Education in the village dates back to the 18th century. Schools were run and supervised either by the state or by the church. Today, after more than 200 years of continuous activity, there isn't any school in the village, owing to the lack of children. The state owned school building was gradually deteriorating, which led to its demolition in the end.

In terms of religion, the people from Chidea belong to five denominations. The majority of the population are Reformed, followed by Roman Catholics, Orthodox, Unitarians and Neo-protestants. There are very few parishioners, however each denomination has its own church, or a house of worship. The oldest is the Reformed church, first used by Catholics, then in the 16th century, the period of Reformation - by different protestant denominations. The church was built by the Roman Catholics, as it used to be the religion of the inhabitants in the period.

The church was built after 1241, the first tartar invasion, when the previous building was destroyed. The first church of the village was supposedly built about a century before the tartars came.

Throughout the years, the church was renovated, repaired and extended several times; the present steeple was raised in the 19th century. Due to some architectural components it is categorized as a medieval church, built in late Gothic style with some Romanesque elements. It is the oldest church in the area.

The Orthodox, former Greek Catholic church is built of wood and could be seen as a gem of popular architecture. The church was initially built in a different location, and was pulled on sled to its present place. The church was built at the end of the 18th century.

The Unitarian church was built in the 18th century, and the Roman Catholic in the 19th century.

The four churches have two bells each, located in the steeples. The oldest of the eight bells is the one in the Reformed church, the so-called Polish bell. According to its inscription, this bell was cast in a town in Poland in 1560 and it was brought (for reasons unknown) to Chidea by Polish refugees, probably after Poland was divided in the 18th and 19th centuries.

In the steeple of the Reformed church one can also see a clock, built in 1896 by Szabó József, the mechanic of the Baron Bánffy Ernő from Borsa. The clocks in Borsa and Cristorel - in the valley of Borsa - are also his works. Each clock was engraved with his name and the year of manufacturing. Out of these three, only the one in Chidea is still functional.

The mechanic, who made these clocks used innovational techniques in the procedure. Thus he used a pinwheel escapement instead of the Clements regulator, which has a series of advantages in the assembly process. Another peculiarity of the clock is that it uses a snail wheel in the kinematic chain of the clock in order to reduce the number of the cylindrical gearwheels.

Another name, the name of the stone carving master Sipos Dávid should also be mentioned. He worked here in Chidea, thus contributing to the fame of the village. He was a true artist with a peculiar choice of ornamental elements, unique in the art of stone carving in Transylvania. Even if his works are singular, they belong to the late Transylvanian Renaissance.

His works are found in two of the churches in Chidea, namely a stone carved pulpit in the Roman Catholic church, and a liturgical table in the Orthodox church. There are also stone pulpits presumably from his workshop or disciples in the Unitarian and Reformed churches. This master has carved more than 20 pulpits throughout Transylvania, and also noble coats of arms, emblems, tombstones, door and window arch-ornaments in Cluj, Gherla, etc.

In the present book one can read a description of the mill that probably belonged to the writer Nyírő József, a Catholic priest, who - assigned to Chidea - suspended his ministry and worked as the miller of the community for a short while. In the same chapter, one can also read about the manual grounding machines used by the locals for grinding the grains for their animals. It is an important detail that these grinders are handcrafted here in the village, from a rougher type of the same tuff stone, found also nearby.

According to its subject the present book could be classified as a work of technical history. In result of the research conducted in the field, the exploration of archive material, and the study of the specific literature we have a more complex image of the village than historians, archaeologists, art historians have formed so far. One could get a full picture of the culture and civilisation of the region only by analysing its diverse complexity.

CHIDEA – O AŞEZARE EDIFICATĂ DIN PIATRĂ

(REZUMAT)

Prezenta carte apare ca urmare a unei activităţi susţinute de cercetare în domeniul istoriei tehnicii de către membrii echipei ce aparţine secţiei de ştiinţe tehnice din cadrul Societăţii Muzeului Ardelean. Este al optulea volum care pune în centrul investigaţiilor sale aspecte specifice din istoria tehnicii, de data aceasta, a unei mici aşezări, Chidea (judeţul Cluj).

Cu o istorie de peste opt sute de ani, Chidea se situează în rândul aşezărilor cu o populaţie în continuă descreştere. Numărul locuitorilor nu a ajuns niciodată în decursul istoriei aşezării la optsute de persoane. Astăzi numărul populaţiei cu domiciliul permanent în aşezezare este de 140 de locuitori.

Chidea se află pe valea pârâului Chidea, afluent al pârâului Borşa. Nu se cunoaşte de unde provine denumirea localităţii, probabil este sinonim cu numele unor nobili, domni ai regiunii Dăbâca.

Prima atestare documentară se leagă de anul 1332, într-un document ce adevereşte o proprietate. În acest document denumirea localităţii este Kyde.

Începând cu secolul al XV-lea, tot mai multe documente atestă existenţa localităţii, locuitorii căreia deserveau şi asigurau paza cetăţii de scaun al judeţului, cetatea Dăbâca.

În anii năvălirii tătarilor (secolul al XIII-lea) atât cetatea Dăbâca cât şi aşezarea Chidea au fost ruinate, iar populaţia, care nu a reuşit să se refugieze a fost omorâtă.

După retragerea tătarilor viaţa s-a reluat şi a început să se normalizeze. Ca urmare a atrocităţilor tătarilor lipsa acută de populaţie a fost rezolvată prin transmutarea a zeci de familii din secuime, care au preluat şi funcţiile legate de paza şi deservirea cetăţii Dăbâca.

În Chidea, dar şi în zona limitrofă, s-a dezvoltat un meşteşug specific de prelucrare a pietrei tuf dacitic. Această piatră poate fi profilată şi fasonată relativ uşor la dimensiunile specifice folosirii ei în construcţii. În Chidea aproape totul se construieşte din tuf dacitic. Locuinţele, clădirile din gospodării, cum ar fi şurile, grajdurile, şoproanele, grânarele, până şi gardurile sunt construite din piatră fasonată.

Acest mod de utilizare universală a pietrei a adus aşezării renume, zidarii şi pietrarii din Chidea au fost apreciaţi şi în afara aşezării, chiar şi în regiunile mai îndepărtate ale Transilvaniei.

Învăţământul din localitate are ca începuturi secolul al XVIII-lea.Şcoala era administrată de confesiunile din localitate, sau de către stat. Astăzi, după o funcţionare de peste douăsute de ani, localitatea nu mai are şcoală, datorită lipsei de copii de vârstă şcolară, nici măcar la limita funcţionalităţii unei clase de şcoală primară. Clădirea şcolii prezenta o accentuată stare de degradare, fapt ce a dus la demolarea ei.

Populaţia localităţii, din punct de vedere a religiei practicate, aparţine de cinci confesiuni. Majoritatea locuitorilor sunt de religie reformată, urmată de cei care se declară romano-catolici, ortodocşi, respectiv unitarieni şi neoprotestanţi. În ciuda numărului redus al enoriaşilor, fiecare confesiune dispune de biserică proprie sau casă de rugăciuni. Cea mai veche aşezare de cult din localitate este biserica reformată, care până în anii reformei religioase din secolul al XVI-lea aparţinea, pe rând, aproape tuturor confesiilor protestante şi catolicilor. Iniţial a fost construită de catolicii din localitate, majoritari ca populaţie în aceea vreme.

Biserica a fost edificată după anul 1241, prima năvălire a tătarilor care au distrus o biserică premergătoare celei construite în secolul al XIII-lea, adică actualul edificiu. Prima biserică a localităţii a fost înălţată cu un secol înaintea năvălirii tătarilor în Transilvania.

Dealungul secolelor actuala biserică a fost renovată, reparată, extinsă, de mai multe ori, turnul a fost înălţat în secolul al XIX-lea. Datorită unor elemente arhitecturale de care dispune, biserica reformată este încadrată în rândul bisericilor medievale de stil gotic târziu, cu elemente în stil romanic. Este cea mai veche biserică din zonă.

Biserica ortodoxă, fostă greco-catolică, este o construcţie din lemn şi se poate considera o perlă a arhitecturii populare. Iiniţial a fost construită pe un alt aşezământ, ulterior pusă pe tălpi de sanie şi tractată fără demolare la noua locaţie, cea la care se află şi astăzi. Biserica a fost construită la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Biserica unitariană a fost construită în secolul al XVIII-lea iar cea romano-catolică în secolul al XIX-lea.

Cele patru biserici dispun de câte două clopote, montate în turnurile respective. Cel mai vechi clopot dintre acestea este cel din turnul bisericii reformate, numit clopotul polonez. Acest clopot, după inscripţia de pe suprafaţa lui, a fost turnată în anul 1560, într-o localitate din Polonia şi a fost adus nu se ştie de ce tocmai la Chi-

dea, de către refugiații polonezi într-una din anii celor trei divizări ale Poloniei și desființării ei ca stat, în secolul al XVIII-lea și XIX-lea.

Tot în turnul bisericii reformate se află un orologiu construit în anul 1896 de mecanicul baronului Bánffy Ernő din Borșa, Szabó József. Lui i se atribuie și orologiile bisericilor reformate din Borșa și Cristorel, ambele de pe valea Borșei. Fiecare orologiu a fost inscripționat cu numele lui și anul fabricației de către mecanicul ceasornicar. Dintre aceste trei orologii doar cel de la Chidea este funcționabil.

Mecanicul constructor de orologii a utilizat o serie de inovații la realizarea mecanismelor orologiilor sale. Astfel în locul regulatorului mersului orologiilor de tip Clements a utilizat regulatorul cu știfturi, care are o serie de avantaje, în special avantaje ale tehnologiei de fabricație. O altă inovație este utilizarea în vederea reducerii numărului de angrenaje cu roți dințate cilindrice din componența lanțului cinematic al orologiului, cu angrenaje melc roată-melcată.

Localitatea este vestită și datorită faptului că aici a activat meșterul cioplitor în piatră Sipos Dávid. Un veritabil artist cioplitor cu o paletă proprie de elemente ornamentiste unice în arta ciopliturilor în piatră autohtonă, facând parte din tradiționalul stil renascentist târziu din Transilvania.

Unele dintre operele sale se regăsesc în două biserici din Chidea: amvonul din biserica catolică, respectiv masa liturgică a bisericii ortodoxe. Amvonul din biserica reformată, respectiv cea unitariană a fost probabil realizat fie în atelierul, fie de discipolii meșterului. Meșterul a realizat mai mult de douăzeci de amvoane răspândite în bisericile din Transilvania, precum și o serie de embleme, steme nobiliare, monumente funerare, ancadramente de uși și ferestre ale unor construcții din secolul al XVIII-lea din Cluj, Gherla etc.

În carte este prezentată presupusa moară cu pietre ale scriitorului Nyírő József, preot catolic care, în anii serviciului lui la Chidea, renunță la exercitarea vocației de preot și pe o perioadă scurtă devine morarul comunei. Tot în acest capitol sunt prezentate râșnițele manuale utilizate de locuitorii așezării pentru măcinarea cerealelor destinate hranei animalelor. Este interesant faptul că ele sunt confecționate dintr-o variantă mai dură a tufului dacitic care se găsește în apropierea localității.

Cartea se încadrează, ca tematică abordată, în categoria literaturii cu specific de istoria tehnicii. Vasta documentare pe teren, investigații în fondurile arhivelor, studierea prealabilă a literaturii specifice au facilitat crearea unei imagini mai complexe ale localității, completând astfel cunoștințele consemnate de istorici, arheologi, istorici de artă. Numai astfel privită, în ansamblul complexității ei, poate fi formată o imagine completă asupra culturii și civilizației localității.

TARTALOM

ELÖLJÁRÓBAN 5
KIDE ÉVSZÁZADAI 8
A TEMPLOMOK MÚLTJA ÉS JELENE KIDÉN 19
A REFORMÁTUS TEMPLOM 19
AZ ORTODOX TEMPLOM 29
A KATOLIKUS TEMPLOM 32
AZ UNITÁRIUS TEMPLOM 36
A KŐBŐL ÉPÜLT TELEPÜLÉS 39
A KŐ KIDE NÉPI ÉPÍTÉSZETÉBEN 39
A KŐÉPÍTÉSZET KIDEI JELLEGZETESSÉGEI 44
A KIDEI LAKÓHÁZ 44
CSŰRÖK, PAJTÁK, KERÍTÉSEK 54
A MŰVÉSZI KŐFARAGÁS MESTERE KIDEI SIPOS DÁVID 57
A FARAGOTT KŐSZÓSZÉKEK ÉPÍTÉSÉNEK TECHNIKÁJA 61
A KIDEI REFORMÁTUS TEMPLOM TORONYÓRÁJA 66
KIDE HARANGJAI 74
A KIDEI MALOM 80
FALU VÉGÉN VAN EGY MALOM 80
UTÓSZÓ 85
JEGYZETEK 88
FELHASZNÁLT IRODALOM 92
CHIDEA – A VILLAGE CARVED IN STONE (ABSTRACT) 95
CHIDEA – O AŞEZARE EDIFICATĂ DIN PIATRĂ (REZUMAT) 98

TABLE OF CONTENTS

FOREWORD 5
CENTURIES IN CHIDEA 8
PRESENT AND PAST OF CHURCHES 19
THE REFORMED CHURCH 19
THE ORTHODOX CHURCH 29
THE CATHOLIC CHURCH 32
THE UNITARIAN CHURCH 36
THE VILLAGE CARVED IN STONE 39
THE FUNCTION OF ROCK IN CHIDEA'S FOLK ARCHITECTURE ... 39
SPECIFICS OF CHIDEA'S STONE ARCHITECTURE 44
THE HOUSES 44
THE BARNS, STABLES, FENCES 54
SIPOS DÁVID OF CHIDEA, MASTER IN STONE CARVING 57
CONSTRUCTION TECHNIQUES OF CARVED STONE PULPIT 61
THE CLOCK TOWER OF THE REFORMED CHURCH 66
THE BELLS 74
THE MILL IN CHIDEA 80
EPILOGUE 85
NOTES 88
BIBLIOGRAPHY 92
CHIDEA – A VILLAGE CARVED IN STONE (ABSTRACT) 95
CHIDEA – O AŞEZARE EDIFICATĂ DIN PIATRĂ (REZUMAT) 98

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE 5
CHIDEA DEALUNGUL SECOLELOR 8
TRECUTUL ŞI PREZENTUL BISERICILOR DIN CHIDEA 19
BISERICA REFORMATĂ 19
BISERICA ORTODOXĂ 29
BISERICA CATOLICĂ 32
BISERICA UNITARIANĂ 36
O AŞEZARE DIN PIATRĂ 39
PIATRA ÎN CONSTRUCŢIILE POPULARE DIN CHIDEA 39
SPECIFICUL ZIDĂRIEI DIN PIATRĂ ÎN CHIDEA 44
CASELE DE LOCUIT 44
ŞURI, GRAJDURI, GARDURI 54
UN MAESTRU DEOSEBIT AL CIOPLIRII ÎN PIATRĂ – SIPOS DÁVID .. 57
TEHNICA DE CONSTRUIRE A AMVOANELOR SCULPTATE 61
OROLOGIUL DIN TURNUL BISERICII REFORMATE 66
CLOPOTELE 74
MOARA DIN CHIDEA 80
EPILOG 85
NOTE 88
BIBLIOGRAFIE 92
CHIDEA – A VILLAGE CARVED IN STONE (ABSTRACT) 95
CHIDEA – O AŞEZARE EDIFICATĂ DIN PIATRĂ (REZUMAT) 98

A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. Bitay Enikő – Márton László – Talpas János: *Technikatörténeti örökség a kalotaszegi Magyarvalkón.* Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek 1. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2009.
2. Bitay Enikő – Márton László – Talpas János: *Technikatörténeti örökség Magyargyerőmonostoron.* Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek 2. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2010.
3. Jancsó Árpád: *Temesvár vízerőműve. Működő műszaki műemlékünk*. Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek 3. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2010.
4. Bitay Enikő – Márton László – Talpas János*: Technikatörténeti örökség Kalotaszegen a gótika árnyékában.* Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek 4. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2011.
5. Jancsó Árpád: *Az arad–temesvári vasút története*. Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek 5. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2012.
6. Márton László: *Kós Károly, a művészi kovácsoltvas formatervezője*. Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek 6. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2012.
7. Jancsó Árpád: *Az Oravica–Anina hegyi vasút története*. Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek 7. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2013.

ELŐKÉSZÜLETBEN

9. Bitay Enikő: *Az „egyetlen” erdélyi bányász. Debreceni Márton műszaki öröksége*.
10. Jancsó Árpád: *Műtárgyak a Jaszenova–Oravica–Anina-vasútvonalon*.
11. Talpas János: *Borospincék Észak-Erdélyben*.

A Borsa-patak egyik mellékvölgyében fekvő Kide történelme régmúlt időkbe vezet vissza, lakói várszolgálatot teljesítettek a közeli Doboka váránál, amely az azonos nevű vármegye központja volt több évszázadon át.

Kide kőépítészetéről lett híres. A szinte korlátlan mennyiségben található jó minőségű építkezési anyag, a dácittufa kiváló lehetőséget biztosított a kőépítészet, a kőfaragás tökéletesítéséhez. Kidén szinte minden kőből épült. A profilozott dácittufából emelt kőfalak, kerítések különös látványt nyújtanak a településre látogató számára.

Kide, bár mindig a kis települések sorát gyarapította, hírességei ismertek voltak Erdély-szerte. Itt élt a XVIII. század jeles kőfaragómestere, Sipos Dávid, az erdélyi késő reneszánsz stílus irányt szabó egyénisége.

A kidei ember igényességéről tesz bizonyságot a közel százhúsz éve működő toronyóra is, mely a szakirodalomban eddig ismeretlen Szabó József, báró Bánffy Ernő gépészének első alkotása. Szaktekintélyét dicsérik a későbbi ördögkeresztúri és a borsai toronyórák.

Négy templom, nyolc harang: ezek Kide szakrális értékei. Az Árpád-kori román és gótikus építészeti elemeket is tartalmazó református templom, az ortodox (egykori görög katolikus) fatemplom a település látnivalói között is a legfontosabbak.

A hírmondóként megőrzött, kőből épült szalmafedelű lakóház az erdélyi népi építészet gyöngyszeme, mára egyedi látvány a szamosháti kistérségben.

ISBN 978-606-739-020-9